

EULIMENE

Vol 24 (2023)

EULIMENE 24 (2023)

Κλεοπάτρα Ζ' – Venus Genetrix

Βασιλική Ζαπατίνα

doi: [10.12681/eul.38580](https://doi.org/10.12681/eul.38580)

Copyright © 2024, Βασιλική Ζαπατίνα

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

EULIMENE

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 24
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2023

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Nicholas Salmon (London)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Maria Achiola (Rhodes)
Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Nicholas Salmon (London)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

2023

Online ISSN: 2945-0357

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντιδής (Αθήνα)
Καθ. François de Callataÿ (Paris)
Καθ. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Δρ. Paolo Daniele Scirpo (Αθήνα)
Δρ. Marco Fressura (Rome)
Δρ. Marco Vespa (Fribourg)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)
Prof. François de Callataÿ (Paris)
Prof. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Dr. Paolo Daniele Scirpo (Athens)
Dr. Marco Fressura (Rome)
Dr. Marco Vespa (Fribourg)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι ένα διεθνές επιστημονικό περιοδικό με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12ος / 11ος αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5ος / 6ος αι. μ.Χ).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων στην αγγλική.

2. Συνομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.

3. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@aegean.gr.

Βλ. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>

4. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ παρέχεται ως ηλεκτρονική σειρά εκδόσεων ελεύθερης πρόσβασης: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene>

Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

EULIMENE is an international refereed academic journal which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th c. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th c. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in English.

2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.

3. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@aegean.gr.

See <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>

4. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

EULIMENE is freely accessible (Open Access): <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 24 (2023)

List of Contents
EULIMENE 24 (2023)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti vi

Αγγελική Λεμπέση, Ο γλυπτός διάκοσμος του Ναού Α στον Πρινιά. Μια ερμηνευτική πρόταση.....1

Konstantinos Kalogeropoulos – Manolis I. Stefanakis, Natural and anthropogenic damage in the archaeological sites of Kymissala, Rhodes 13

Anagnostis Agelarakis, In defence of the *Aeneid* physician *Iapyx Iasides* in honour and *pietas*..... 43

Βασιλική Ζαπατίνα, Κλεοπάτρα Ζ' – Venus Genetrix 57

Βιβλιοκρισίες – Book Reviews

F. Carbone, *Festòs I. La moneta. Produzione, seriazione e cronologia*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, XXXIII, Atene, 2022, 242 pp., 14 b/w pls (ISBN 978-960-9559-28-7) (**Manolis I. Stefanakis**)..... 81

Πολύτροπος. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Νικόλαο Χρ. Σταμπολίδη. Επιμ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Μιμικά Γιαννοπούλου και Μαρία Αχιολά. Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο 2023, 2 τόμοι, σσ. 1242 (ISBN: τόμος I 978-618-86730-0-7, τόμος II 978-618-86730-4-5) (**Μελίνα Φιλήμονος**) 87

**Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /
Sommaires / Riassunti**

Αγγελική Λεμπέση, Ο γλυπτός διάκοσμος του Ναού Α στον Πρινιά. Μια ερμηνευτική πρόταση, *EYAIMENH* 24 (2023), 1-12.

The interpretation proposed herein for the sculptural decoration of the so-called Temple A at Prinias takes into consideration its connection with the traditional architectural type of the *oikos-naos*, as well as the representational data of votives from Cretan sanctuaries. The correlation of the above data indicates that the theory whereby the three different types of female figures portrayed in the sculptural decoration reflect the honored Mistress of animals is precarious.

The position which the three types of figures have in the structural type of the *oikos-naos* is subject to the principle of ranking sequence; the higher position of the seated Mistress of Animals is prominent when compared both to the downgraded position of the clothed and the nude female figures who are portrayed standing and also to the procession of the armed charioteers.

This is the way in which the ruling class of the second half of the 7th c. BC notes the necessary subjection of the inhabitants of Prinias who had full political rights to the transcendental world of the honored Mistress of Animals.

Konstantinos Kalogeropoulos – Manolis I. Stefanakis, Natural and anthropogenic damage in the archaeological sites of Kymissala, Rhodes, *EYAIMENH* 24 (2023), 13-41.

Ο αρχαίος Δήμος των Κυμισαλέων βρίσκεται στην περιοχή της Κυμισάλας και εκτείνεται ανάμεσα στις κτηματικές γαίες των χωριών Σιάννα και Μονόλιθος της Ρόδου. Είναι ένας εκτενής γεωγραφικός αρχαιολογικός χώρος, με πολλαπλές αρχαιολογικές θέσεις που διασυνδέονται μεταξύ τους και με διάρκεια ζωής από την Ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο έως την Ύστερη Αρχαιότητα. Το αρχαιολογικό τοπίο της Κυμισάλας έχει πληγεί από διάφορες φυσικές και ανθρωπογενείς καταστροφές στο πέρασμα των αιώνων. Ο σεισμός και η βλάστηση είναι οι κυριότεροι φυσικοί παράγοντες καταστροφής της περιοχής, ενώ ως προς τους ανθρωπογενείς παράγοντες η λεηλασία αρχαιοτήτων, η χρήση γης μέσω εντατικής καλλιέργειας, η μελισσοκομία και η κτηνοτροφία, οι οικοδομικές δραστηριότητες και η επαναχρησιμοποίηση οικοδομικών υλικών έχουν μεταβάλει ή έχουν καταστρέψει σε μεγάλο βαθμό τις αρχαιολογικές θέσεις. Τα τελευταία 18 χρόνια, η Αρχαιολογική Έρευνα Κυμισάλας έχει λάβει συγκεκριμένα μέτρα για την πρόληψη της πολιτιστικής και οικολογικής καταστροφής της περιοχής.

The ancient Deme of the Kymissaleis is located in the area of Kymissala, Rhodes, and extends between Mount Akramitis and the shore, along the estate districts of the modern villages of Sianna and Monolithos. It is an extensive geographical archaeological

site, which covers an area of about 10,000 acres, with multiple interconnected fields including rural settlements and urban planning, fortresses, an acropolis, graveyards and burial monuments that reflect social stratifications and establishments, as well as a variety of other sites and monuments in a vast chronological period, starting from the late Mycenaean period until Late Antiquity.

The archaeological landscape of Kymissala has been affected by various natural and man-made disasters over the centuries. Earthquakes and vegetation are the main natural factors of destruction of the area, while, in terms of anthropogenic factors, the looting of antiquities, the use of land through intensive cultivation, beekeeping and animal husbandry, construction activities and the reuse of building materials have altered or destroyed largely the archaeological sites. During the past 18 years of work, the Kymissala Archaeological Research Project has taken various measures to prevent the cultural and ecological destruction of the area.

Anagnostis Agelarakis, In defence of the *Aeneid* physician *Iapyx Iasides* in honour and *pietas*, *EYΛΙΜΕΝΗ* 24 (2023), 43-55.

Αυτό το άρθρο ανταποκρίνεται στους επικριτικούς χαρακτηρισμούς σύγχρονων σχολιαστών για τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά του Ιάπυξ Ιασίδη, αλλά και των ικανοτήτων του ως ιατρού κατά την χειρουργική αγωγή του τραυματισμένου με αιχμή βέλους Αινεία, όπως περιγράφεται στο 12ο βιβλίο της *Αινειάδας*. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο του έπους, αφενός εμπλέκεται στη δυναμική του ως παράμετρος ο θεός Απόλλωνας και αφετέρου ως ενδιαμέσος παράγοντας η θεά Αφροδίτη στην πιο κρίσιμη στιγμή της μάχης των προσφύγων Τρώων υπό την αρχηγία του Αινεία, για τον απώτερο σκοπό μιας νέας πατρίδας για τον λαό του και για να εδραιώσει τα θεμέλια για αυτό που τελικά θα γίνει η Ρώμη, εναντίον των Λατίνων και του ηγέτη τους Τούρνου.

Εκτός από τη διακειμενικότητα, αυτή η εργασία προσφέρει μέσω μιας διαθεματικής προσέγγισης ένα φάσμα πληροφοριών και επεξηγηματικών στοιχείων που δεν είχαν ληφθεί υπόψη στην εξήγηση της συμπεριφοράς και του επαγγελματισμού του αρχαίου ιατρού. Διευκρινίζονται επίσης, εκτός των ζητημάτων σχετικών της ιατρικής κατάρτισης του Ιασίδη, της επάρκειας της επεμβατικής του επιδεξιότητας και της θεραπευτικής του ικανότητας, εξίσου σημαντικά δεδομένα που αφορούν τα εύσημα του ενάρετου και ευσεβή χαρακτήρα του.

This paper is written in response to modern commentator comments and characterizations on *Iapyx Iasides'* character, behavior, and abilities as a physician and surgeon to treat the wounded Aeneas by an arrowhead, recorded in book XII of the *Aeneid*, a context that also implicates the intermediary agencies of Apollo and Venus. In addition to intertextuality, this paper offers a missing interdisciplinary spectrum of explanatory conditions and arguments in support of the conduct and performance of the ancient physician in honor and *pietas*.

Βασιλική Ζαπατίνα, Κλεοπάτρα Ζ' – Venus Genetrix, *EYAIIMENH* 24 (2023), 57-79.

In the second half of the 1st c. BC, the mint of Paphos issued a series of bronze coins in the name of Cleopatra VII. The coins bear the bust of a *Kourotrophos* figure, which has been identified either as Aphrodite-Eros, Cleopatra-Caesarion or Isis-Horus. After 44 BC, Cleopatra VII celebrated the occasion of Cyprus's annexation to the Ptolemaic kingdom, with a bronze issue. In Paphos, Aphrodite's significant cult center and birthplace, Cleopatra imported a new iconography of the goddess. *Genetrix* was a title given to Venus by Julius Caesar, who spent his life as *Venere Prognatus*, and considered himself descendant of the goddess. Caesar founded the temple of Venus *Genetrix* in his new Forum in 46 BC. There, he dedicated a statue of Venus which represented the goddess as a mother holding her infant, little Cupid. His second dedication was a gold or gilded statue of Cleopatra, resembling in posture and figure with Venus *Genetrix*. The two statues were depicted on the series of denarii, issued by Caesar during his military expedition in Spain in 45 BC. After his assassination in 44 BC, Cleopatra, as the mother of Caesar's only son, probably dedicated a statue of Venus *Genetrix* to the sanctuary of Paphos. This article discusses the possibility that the bronze Cypriot issue bears this specific kourotrophic figure.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ Ζ΄ – VENUS GENETRIX*

Η Νέα Πάφος, ιδρύθηκε κατά τον ύστερο 4ο αι. π.Χ.¹, σε μικρή απόσταση από την Παλαίπαφο, το μεγαλύτερο λατρευτικό κέντρο της Αφροδίτης στην αρχαιότητα. Η ευλίμενη Νέα Πάφος σύντομα εξελίχθηκε σε ναυτική βάση των Πτολεμαίων και κέντρο ναυπήγησης του πτολεμαϊκού στόλου. Υπήρξε πρωτεύουσα της Κύπρου από τα τέλη του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. και έδρα του «στρατηγού της νήσου»², υπεύθυνου μεταξύ άλλων για τη νομισματική παραγωγή και αρχιερέα της θεάς³. Κατά την πτολεμαϊκή κυριαρχία της Κύπρου (295-58 π.Χ. και 47 ή 44-30 π.Χ.), στη Νέα Πάφο λειτούργησε το σημαντικότερο νομισματοκοπείο του νησιού⁴, από το οποίο κυκλοφόρησαν χρυσά, αργυρά και χάλκινα νομίσματα. Στο β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. εκδόθηκε στην Κύπρο μία σειρά από χάλκινα νομίσματα⁵. Η απόδοση τους στο νομισματοκοπείο της Πάφου είναι βέβαιη, καθώς στις ανασκαφές της ρωμαϊκής «Οικίας του Διονύσου» αποκαλύφθηκε σε κατώτερο στρώμα ελληνιστικής περιόδου, το νομισματοκοπείο παραγωγής των χαλκών νομισμάτων της πόλης⁶. Στο δωμάτιο LIΙ, το εργαστήριο παραγωγής πετάλων⁷, εντοπίστηκε μεταξύ άλλων ένα από αυτά τα νομίσματα⁸:

Εμπροσθ. Προτομή γυναίκας προς τα δεξιά. Φέρει στεφάνη και έχει δεμένη την κόμη σε χαμηλό κρωβύλο, από τον οποίο ξεκινούν πλόκαμοι που πέφτουν στον αυχένα. Ο λαιμός σχηματίζει δακτυλίους. Σκήπτρο προβάλλει πίσω από τη γυναικεία μορφή που κρατά βρέφος στην αγκαλιά. Το βρέφος φέρει φτερά και κοιτά προς τη γυναίκα. Μία πλεξίδα κοσμεί το άνω μέρος της κεφαλής του και απολήγει ελεύθερα στον αυχένα. Η όλη παράσταση βρίσκεται εντός σικτικού κύκλου.

---

* Ευχαριστώ θερμά την Καθηγήτρια του τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κ. Κατερίνη Λιάμπη, για την υπόδειξη του συγκεκριμένου νομίσματος, την καθοδήγηση, τις πολύτιμες συμβουλές που πάντα μου προσφέρει. Ευχαριστώ επίσης ιδιαίτερα τη Δρ. Κλεοπάτρα Γκενάκου-Παπαευαγγέλου για τη βοήθειά της στη μελέτη των νομισμάτων.

¹ Αν και είναι κοινά αποδεκτό στην παλαιότερη βιβλιογραφία (Καραγεώργη 2007, 65), ότι η Νέα Πάφος ιδρύθηκε από τον τελευταίο βασιλιά της Πάφου Νικοκλή, νεότεροι ερευνητές (Vitas 2016, 241-248, όπου η σχετική βιβλιογραφία), υποστηρίζουν ότι η ίδρυσή της, που έλαβε χώρα μεταξύ 321-306 π.Χ., ήταν στην πραγματικότητα σύμπραξη του Πτολεμαίου Α΄ και του Νικοκλή.

² Βήτας 2013, σημ. 33. Το αξίωμα του «στρατηγού της νήσου», δηλαδή του ανώτατου διοικητή της Κύπρου φαίνεται ότι υιοθετήθηκε επί Πτολεμαίου Δ΄.

³ Μιχαηλίδου και Ζαπίτη 2007, 120.

⁴ Μιχαηλίδου και Ζαπίτη 2007, 119.

⁵ Τα νομίσματα της συγκεκριμένης έκδοσης έχουν αρκετά φθαρμένες επιφάνειες, επομένως κυκλοφόρησαν για μεγάλο διάστημα.

⁶ Nicolaou 1972, 121-124.

⁷ Nicolaou 1972, 121.

⁸ Nicolaou 1990, 115.

Οπισθ. ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ ΚΛΕΟΠΑΤΡΑΣ. Δίκερας αφθονίας με καρπούς που αποδίδονται σχηματικά και δεμένο με βασιλικό διάδημα. Στο πεδίο, κάτω δεξιά, το μονόγραμμα $\bar{\kappa}$ (Κύπρου).

Κατάλογος Νομισμάτων⁹:

1. Πάφος, Οικία του Διονύσου, δωμάτιο ΛΠ, 16,2 γρ., 30 χιλ. Nicolaou 1990, πιν. XVI, αρ. 219.
2. Λευκωσία, Συλλογή Τράπεζας Κύπρου, 12.00, 15,15 γρ., 27 χιλ. Μιχαηλίδου και Ζαπίτη 2007, αρ. 137.
3. NMA, Συλλογή Δημητρίου, 17,70 γρ. Feuardent 1869, πιν. VIII, αρ. 50, Σβορώνος 1904, αρ. 1874.
4. Παρίσι, Bibliothèque Nationale de France, Département de Monnaies, Médailles et Antiques, Fonds Général, αρ. 476, 17,35 γρ. Σβορώνος 1904, αρ. 1874 α.
5. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1844,0425.99, 16,97 γρ. *BMC* (Ptolemies) αρ. 122.2.
6. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1844,0425.99, 17,76 γρ. *BMC* (Ptolemies) 122.3.
7. Νέα Υόρκη, ANS 1944.100.79423, 13,34 γρ., 28 χιλ.
8. Νέα Υόρκη, ANS 1951. 116. 420, 12:00, 19,88 γρ., 30 χιλ.
9. Νέα Υόρκη, ANS 1951.116.421, 12:00, 15,76 γρ., 32 χιλ.
10. Νέα Υόρκη, ANS 1951.116.422, 12:00, 17,17 γρ., 30 χιλ.
11. CNG, Inc., Auction 105, 10/05/2017, lot 456, 12:00, 16,86 γρ., 28 χιλ. (πιν. 1.1).
12. CNG, Inc., Triton XX, 10/01/2017, lot 392, 11:00, 15,13 γρ, 27 χιλ.
13. Gemini, LLC, Auction, V, 06/01/2009, lot 756, 13,94 γρ., 29 χιλ.
14. Heritage Europe, Auction 34, 23/05/2012, lot 167, 14,8 γρ., 28 χιλ.
15. Dr. Busso Peus Nachfolger, Auction 410, 18/09/2013, lot 740, 12:00, 14 γρ.
16. Stack's March 2006 Auction, Session 1, 07/03/2006, lot 662, 27 χιλ.
17. Heritage Europe, Auction 36, 14/11/2012, lot 175, 12,11 γρ.
18. CNG, Inc., Electronic Auction 169, 25/07/2007, lot 54, 13,65 γρ., 25 χιλ.
19. The New York Sale, Auction IX, 13/01/2005, lot 133, 13,20 γρ., 30 χιλ.
20. Spink, Auction 15006, 22/09/2015, lot 39, 30 χιλ.
21. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum, Münzkabinett, GR 23682, 12:00, 18,50 γρ., 30,3 χιλ.
22. Βερολίνο, Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, 18204044, 12:00, 16,41 γρ., 28 χιλ. Σβορώνος 1904, αρ. 1874 η.
23. Βερολίνο, Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, 182178712, 15,66 γρ., 30 χιλ. Σβορώνος 1904, αρ. 1874 ε, *RPC I* 3901,6.
24. Μόναχο, 13,35 γρ. Σβορώνος 1904, αρ. 1874 θ. La Rocca 1984, 40.
25. Fitzwilliam Museum 9846, 15,75 γρ., 27,5 χιλ. *The Mc Clean Greek Coins*, v. III, 434, πιν. 3α70.1.
26. Γλασκώβη, Hunterian Museum and Art Gallery Collections, GLAHM 43429. Goddard 2007, 2429· McDonald 1899 V3 P400 n. 17.
27. Berlin, P-O 15,78 γρ. *RPC I*, 3901.7.
28. Imhoof-Blumer, 15,60 γρ. *RPC I*, 3901.8.
29. Sternberg 1988, XXI 1, lot 199, 13,95 γρ. *RPC I*, 3901.9.

⁹ Ο κατάλογος περιλαμβάνει μόνον τα καλύτερα δημοσιευμένα νομίσματα και όσα απαντούν στις διάφορες ιστοσελίδες.

Ιστορικά

Το 58 π.Χ. η πτολεμαϊκή κατοχή της Κύπρου διεκόπη όταν ο Ρωμαίος ύπατος Μάριος Κάτων, κατέλαβε τη νήσο. Ο Πτολεμαίος της Κύπρου, αδερφός του Πτολεμαίου ΙΒ' Αυλητή¹⁰ (80-58 π.Χ.), που διοικούσε το νησί τις τελευταίες δεκαετίες ως αυτόνομο βασίλειο, αυτοκτόνησε, αρνούμενος να παραχωρήσει τη διοίκηση στους Ρωμαίους (Πλούταρχος, *Κάτων* 35). Ο Κάτων, αφού κατέλαβε το νησί με τη βοήθεια του ανιψιού του Βρούτου, κατέσχεσε το βασιλικό θησαυροφυλάκιο (Πλούταρχος, *Κάτων* 36). Λίγα είναι τα στοιχεία που μας παραδίδονται για το επόμενο διάστημα, όταν η Κύπρος είχε προσαρτηθεί πλέον στη ρωμαϊκή επαρχία της Κιλικίας. Διοικητής της Κύπρου κατά το έτος 51/50 π.Χ. υπήρξε ο ρήτωρ Κικέρων, ο οποίος εξύμνησε τους *σεβαστούς* Παφίους ακόμη και μετά την επιστροφή του στη Ρώμη¹¹. Εν μέσω των εμφυλίων πολέμων, ο Ιούλιος Καίσαρ καταδιώκοντας τον αντίπαλό του Πομπήιο, βρέθηκε στην Αλεξάνδρεια τον χειμώνα του 48/47 π.Χ. Εκεί ήρθε σε επαφή με την Κλεοπάτρα Ζ', που βρισκόταν σε σύγκρουση με τον αδερφό, σύζυγο και συμβασιλέα της Πτολεμαίο ΙΓ' και σαγηνεύτηκε από την ευφύια, τη μόρφωση και την εμφάνιση της νεαρής βασίλισσας¹². Ο Καίσαρ φυλάκισε τον Πτολεμαίο και θανάτωσε τον παιδαγωγό του, ευνούχο Ποθεινό (Πλούταρχος, *Καίσαρ* 49.6). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο (42. 35 4-6), ο Πτολεμαίος ΙΓ' ξεσήκωσε το πλήθος φωνάζοντας ότι είχε προδοθεί και ριπτοντας επιδεικτικά το διάδημά του. Ο Καίσαρ προκειμένου να κατευνάσει την οργή των Αλεξανδρινών, υποσχέθηκε να παραδώσει τη διοίκηση της Κύπρου (Δίων Κάσσιος 42. 35. 4-6), στα νεότερα παιδιά του Πτολεμαίου ΙΒ', Αρσινόη Δ' και Πτολεμαίο ΙΔ'. Η αυθεντικότητα της ιστορικής αναφοράς του Δίωνος αμφισβητείται¹³ και ο ίδιος ο Καίσαρ δεν κάνει σχετική νύξη στον *Αλεξανδρινό Πόλεμο*¹⁴. Αργότερα, το ίδιο έτος (47 π.Χ.) (Πλούταρχος, *Καίσαρ* 49.12-13) ή κατ' άλλους το 44 π.Χ.¹⁵, γεννήθηκε από την Κλεοπάτρα και ο μόνος γιος του Ιούλιου Καίσαρα, ο Πτολεμαίος Καίσαρ ΙΕ', ή Καισαρίων (Πλούταρχος, *Καίσαρ* 49.13.).

Η προσάρτηση της Κύπρου στην Αίγυπτο μπορεί να τοποθετηθεί με μεγαλύτερη βεβαιότητα μετά τη δολοφονία του Καίσαρα τον Μάρτιο του 44 π.Χ.¹⁶. Τότε ο Μάρκος Αντώνιος, πιθανώς να επικύρωσε τη δωρεά της Κύπρου στην Κλεοπάτρα και τη μικρότερη αδερφή της Αρσινόη Δ'¹⁷, προκειμένου να τον στηρίξουν στο κυνήγι των δολοφόνων του Καίσαρα. Επιπλέον, παρά τις αντιδράσεις, κατάφερε να αναγνωριστεί από τη Σύγκλητο ως νόμιμος γιος του Καίσαρα ο Καισαρίων (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 52).

Η δωρεά της Κύπρου, επιβεβαιώνεται από την παρουσία στρατηγού στο νησί με το όνομα Σεραπείων, τουλάχιστον από το δεύτερο μισό του 43 π.Χ. (Αππιανός, *Εμφύλιοι*

¹⁰ Μιχαηλίδου και Ζαπίτη 2007, 123.

¹¹ Κικέρων, *Epist. Ad Fam.* 13,48: *omnis tibi commendo Cyprios, sed magis Paphios (quibus tu quaesumque commodaris erunt mihi gratissima), eoque facio libentius ut eos tibi commendem.*

¹² Οι αρχαίες πηγές (Δίων Κάσσιος 42.35.1· Πλούτ., *Αντώνιος* 27), αναφέρονται συχνά στη σαγηνευτική παρουσία και προσωπικότητα της Κλεοπάτρας.

¹³ Κουτρούμπας 2000, 586-587.

¹⁴ Peek 2011, 598.

¹⁵ Για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Thiers 2012, σημ. 34.

¹⁶ Bicknell 1977, 325-342.

¹⁷ Στράβων 14.6.6. (685): *ὀλίγον δὲ χρόνον τὸν μεταξὺ Ἀντωνίου Κλεοπάτρα καὶ τῆ ἀδελφῆ αὐτῆς Ἀρσινόῃ παρέδωκε, καταλυθέντος δὲ ἐκείνου συγκατελύθησαν καὶ αἱ διατάξεις αὐτοῦ πᾶσαι.*

Πόλεμοι 4.61). Ο Σεραπειών, παρακούοντας τις διαταγές της Κλεοπάτρας προσέφερε στήριξη στον Κάσσιο, υποχρεώνοντας τη βασίλισσα να απολογηθεί στην τριανδρία. Ένας λιμός που μάστιζε την Αίγυπτο, είχε μονοπωλήσει το ενδιαφέρον της Κλεοπάτρας, που υποστήριξε ότι στην πραγματικότητα ήταν με το μέρος του στρατηγού Δολαβέλλα και όχι με τον Κάσσιο. Πράγματι ο Δολαβέλλας στη Λαοδίκεια ενισχύθηκε με πλοία της Κλεοπάτρας και ως επιβράβευση η βασίλισσα έλαβε το δικαίωμα να απονείμει στον γιο της τον τίτλο «*Βασιλεύς της Αιγύπτου*» (Δίων Κάσσιος 43.30.3-4 και 31.5). Η δράση της Κλεοπάτρας φαίνεται ότι ανησύχησε τον Αντώνιο, ο οποίος μετά τη μάχη των Φιλίππων και συγκεκριμένα από το 41 έως το 39 π.Χ., σύμφωνα με τον Mitford¹⁸, έλαβε και πάλι την κυριότητα της Κύπρου. Ακολούθησε το επεισόδιο της συνάντησης της βασίλισσας με τον Μάρκο Αντώνιο στην Ταρσό το θέρους του 41 π.Χ. Η Κλεοπάτρα επιστράτευσε όλη της τη γοητεία για να σαγηνέψει τον στρατηγό και να δικαιολογήσει την προηγούμενη αμφιλεγόμενη στάση της (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 5.8-9). Εφοδιάστηκε με χρήματα, δώρα και κοσμήματα και υποδέχθηκε τον Αντώνιο, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος (*Αντώνιος* 25-26), στον ποταμό Κύδνο, ενδεδυμένη ως άλλη Αφροδίτη. Το 39 π.Χ. παραδίδεται ως διοικητής της Κύπρου ο Δημήτριος (Δίων Κάσσιος 48.40, 5-6), ένας απελεύθερος του Ιούλιου Καίσαρα. Ο Van't Dack¹⁹ εκτιμά ότι ο Αντώνιος παραχώρησε και πάλι την Κύπρο στην Κλεοπάτρα το 39 π.Χ., ωστόσο, θεώρησε φρόνιμη την παρουσία ενός διοικητή, φίλα προσκείμενου στους Ρωμαίους. Όλα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Κλεοπάτρα είχε θέσει το νησί υπό τον έλεγχό της από το 39 π.Χ. έως την οριστική ήττα της από τον Οκταβιανό και την αυτοκτονία της το 30 π.Χ.²⁰

Με την ευκαιρία της προσάρτησης της Κύπρου στο πολεμαϊκό βασίλειο κυκλοφόρησε από το νομισματοκοπείο της Πάφου και το προς μελέτη νόμισμα της βασίλισσας Κλεοπάτρας. Η χρονολόγηση του δεν μπορεί να δοθεί με απόλυτη ακρίβεια, καθώς τοποθετείται μεταξύ 43-41 π.Χ. και 39-30 π.Χ., αλλά όχι νωρίτερα.

Η εικόνα της Κλεοπάτρας

Ήδη από τον 19ο αιώνα το κυπριακό νόμισμα της Κλεοπάτρας έχει αποτελέσει αντικείμενο ερευνών. Ο Ιωάννης Σβορώνος στα *Νομίσματα του Κράτους των Πτολεμαίων*²¹, αναγνώρισε στην παράσταση του κυπριακού νομίσματος τον εορτασμό της γέννησης του Καισαρίωνα και της προσάρτησης της Κύπρου, που τοποθετεί το 47 π.Χ. Θεώρησε ότι οι εικονιζόμενες μορφές αναπαριστούν την Κλεοπάτρα ως Αφροδίτη και τον Καισαρίωνα ως Έρωτα και έκτοτε διατηρήθηκε αυτή η αντίληψη²². Η Κλεοπάτρα Ζ', σε αντίθεση με τους προκατόχους της Πτολεμαίους βασιλείς του 2ου-1ου αι. π.Χ. που απέδωσαν τα νομισματικά τους πορτραίτα στα όρια της καρικατούρας, εικονίστηκε σε μία πληθώρα από έξοχα πορτραίτα. Οι νέες χάλκινες υποδιαίρέσεις που κόπηκαν στην Αλεξάνδρεια (εικ. 2), αλλά και τα αργυρά νομίσματα από κτήσεις που της παραχωρήθηκαν από τον Μάρκο Αντώνιο, μας προσφέρουν ένα πορτραίτο της

¹⁸ Mitford 1980, 1293-1294.

¹⁹ Van't Dack 1988, 180.

²⁰ Van't Dack 1988, 178.

²¹ Σβορώνος 1904, 312. Για την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Feuardent 1869, 101-104.

²² Σύμφωνα με την Νικόλαου (1990, 115), η μητέρα με το βρέφος της εμπρόσθιας όψης του νομίσματος, συμβολίζει τη συμβασιλεία της Κλεοπάτρας Ζ'-Καισαρίωνος, μετά τον θάνατο του αδερφού και συζύγου της Πτολεμαίου ΙΔ' το 44 π.Χ.

βασιλίσσας²³ που εικονίζεται χωρίς θεϊκά διακριτικά, εκτός από ένα πλατύ βασιλικό διάδημα και ενίοτε ένα περιδέραιο. Συγκρίνοντας τα νομισματικά πορτραίτα της Κλεοπάτρας με τη γυναικεία μορφή του χάλκινου κυπριακού νομίσματος, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι δεν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο. Η βασίλισσα απεικονίζεται με γαμψή μύτη, έντονα ρουθούνια, θεληματικό πηγούνι, διαπεραστικό βλέμμα. Στα ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά του προσώπου της Κουροτρόφου (εικ. 1), διακρίνεται βεβαίως κάποια επίδραση από την εικονογραφία της Αλεξάνδρειας, όπως η χαρακτηριστική πεπονόσχημη κόμμωση (*Melonenfrisur*) της Κλεοπάτρας, η μορφή εδώ όμως έχει μακρά και ίσια μύτη, μικρό στόμα ελαφρώς ανοιχτό, ενώ φέρει στεφάνη και σκήπτρο, στοιχεία που δεν απαντούν σε κανένα νομισματικό πορτραίτο της βασίλισσας²⁴.

Η μορφή της Κουροτρόφου δεν μαρτυρείται σε παλαιότερες νομισματικές εκδόσεις των Πτολεμαίων. Ως κουροτρόφοι αποδίδονται στην τέχνη της περιόδου η Ίσις και η Αφροδίτη. Η ταύτιση αμφοτέρων με την Κλεοπάτρα είναι καλά μαρτυρημένη στις πηγές.

Η Κλεοπάτρα ως Ίσιδα

Από την αρχή της βασιλείας της προβλήθηκε η θεϊκή υπόσταση της Κλεοπάτρας. Σε ανάγλυφη στήλη που χρονολογείται το 51 π.Χ., αναγράφεται ο τίτλος *Κλεοπάτρα Θεά Φιλοπάτωρ*: σε αυτήν η βασίλισσα προσφέρει καρπούς στη θηλάζουσα Ίσιδα και τον Ώρο²⁵. Η Ίσις, εικονίζεται συχνά να θηλάζει (*Isis Lactans*), ή να κρατά ένα βρέφος, τον γιο της Ώρο. Στο αιγυπτιακό βασίλειο λατρευόταν κυρίως ως θεά της γονιμότητας και αυτή ήταν η πιο ξεχωριστή ιδιότητά της. Ο Απουλήιος στις *Μεταμορφώσεις* του (11.5), την αποκαλεί *rerum natura parens, progenitor*, και *reginam Isidem* δηλαδή γενέτειρα της φύσης, κυρία όλων των στοιχείων, βασίλισσα Ίσιδα. Στην Αίγυπτο, άλλωστε, η μητρότητα υπήρξε θεμελιώδης στη μυθολογία της γυναίκας-φαραώ²⁶ που αποτελεί επίγεια ενσάρκωση της Ίσιδος, ενώ ταυτίζεται και με άλλες θεές της γονιμότητας, όπως η Αθώρ.

Η Κλεοπάτρα έφερε τους επίσημους τίτλους *Φιλοπάτωρ* και *Φιλόπατρις*²⁷. Υπήρξε η μόνη Πτολεμαία βασίλισσα που γνώριζε την αιγυπτιακή γλώσσα (Πλούταρχος, *Αντώνιος* 27.3.4). Ως *Φιλοπάτωρ* αγαπούσε και τιμούσε τον πατέρα της, στους αιγυπτιακούς ναούς, όμως, εικονίζεται συχνά όπως η Ίσις, στον ρόλο της μητέρας και συμβασιλίσσας, προκειμένου να νομιμοποιήσει τη θέση της. Αφότου εξουδετέρωσε τα αδέρφια της, έπρεπε να στηριχθεί στην παρουσία ενός άρρενα συμβασιλέα, τον οποίο

²³ Lichocka 1990, 459. Η Κλεοπάτρα σε αντίθεση με τις προκατόχους της δεν φέρει στα νομισματικά της πορτραίτα στεφάνη, σκήπτρο, κέρας Άμμωνος, ούτε καλύπτει την κεφαλή της με πέπλο. Η μόνη Πτολεμαία βασίλισσα που εικονίστηκε κατά παρόμοιο τρόπο ήταν η Βερενίκη Β' σε νομίσματα που εκδόθηκαν στην Κυρηναϊκή.

²⁴ Με στεφάνη και δορά ελέφαντα ως κάλυμμα κεφαλής, απεικονίστηκε η Κλεοπάτρα σε μία μόνο περίπτωση, σε σφραγίδα που βρέθηκε στο Edfu (Toronto, Royal Ontario Museum 906.12.166). Η ταύτιση, ωστόσο, της μορφής με τη βασίλισσα δεν είναι βέβαιη. Για τη σφραγίδα βλ. Kyrieleis 1975, πιν. 107.1-7.

²⁵ Walker and Higgs 2001, 156-157.

²⁶ Το παλαιότερο ανάθημα βασίλισσας (Charenoupet II) στην ένθρονη θηλάζουσα Ίσιδα χρονολογείται στον 8ο αι. π.Χ.: βλ. σχετικά Tam Tinh Tran 1973, 8.

²⁷ *BGU XIV 2376*, ll. 1-2, 20-21: *Θεά Νεωτέρα, Φιλοπάτωρ και Φιλόπατρις*. Σε μία στήλη από το Βουκχείο, τον τόπο ταφής του Βούκχι, του ταύρου που όπως και ο Άπης λατρευόταν ως θεός και κηδευόταν με λαμπρότητα, αναφέρεται ότι η Κλεοπάτρα παραβρέθηκε στην τελετή, καθώς είχε προσωπικό ενδιαφέρον για τις αιγυπτιακές λατρείες και τους υπηκόους της, βλ. Tarn 1936, 187-189.

βρήκε στο πρόσωπο του πρωτότοκου γιου της²⁸. Ένα από τα οικοδομήματα που αποδίδονται στην περίοδο διακυβέρνησης της Κλεοπάτρας, είναι ο ναός της Αθώρ στη Δένδαιρα της Άνω Αιγύπτου. Στη νότια πρόσοψη του ναού, αφιερωμένου στην αιγυπτιακή εκδοχή της Αφροδίτης, την Αθώρ, εικονίζεται η Κλεοπάτρα με το στέμμα της θεάς και το σείστρο της Ίσιδος, πίσω από τον Πτολεμαίο Καισάρα, που έχει την αμφίεση ενός ενήλικα φαραώ²⁹. Επάνω από τον Καισαρίωνα ανοίγει τα φτερά του ο θεός Ώρος, ως συμβολισμός της δύναμης του φαραώ αλλά και της θείκης προστασίας που περιέβαλλε τον νεαρό ηγεμόνα. Η Κλεοπάτρα συμβασιλεύει με τον γιο της, αλλά του δίνει προτεραιότητα καθώς αυτός προηγείται στην παράσταση, προσφέροντας αναθήματα στους θεούς της επαρχίας. Σε μικρή απόσταση από τη Δένδαιρα, στον ναό του Ώρου στο Edfu, ο Καισαρίων εικονίζεται και πάλι υπό την προστασία του θεού Ώρου, που έχει τη μορφή γερακιού³⁰. Συνδέοντας τον Καισαρίωνα με τον Ώρο, η Κλεοπάτρα αξιώνει θεικές τιμές για εκείνον και παρουσιάζει στους Αιγυπτίους έναν διάδοχο που θα φέρει ευημερία στη χώρα. Είναι ο κληρονόμος του Αιγυπτιακού βασιλείου, είναι όμως και γιος του Καισάρα³¹. Στην πόλη της Αρμάντ (Ερμώνθις), η Κλεοπάτρα ανέγειρε έναν *Οίκο της Γέννησης* (*mammisi*³²) με σκηνές θεογονίας και ιερογαμίας³³. Τα *mammisi* ήταν ναΐσκοι που αφιερώνονταν σε παιδικές αιγυπτιακές θεότητες³⁴ και θεωρείται σήμερα ότι συμβόλιζαν τη γέννηση ενός νέου φαραώ. Στο κατεστραμμένο ήδη από τον 19ο αι. *mammisi* της Αρμάντ, εικονιζόταν η στιγμή της γέννησης ενός θεικού βρέφους, μία σκηνή που παρακολουθούν οι θεοί Άμμων-Ρα, η Νεκβέτ και η ίδια η Κλεοπάτρα³⁵.

Με την πάροδο του χρόνου η Κλεοπάτρα φαίνεται να προβάλλει περισσότερο την ταύτιση της με τη θεά Ίσιδα. Στις λεγόμενες *Δωρεές της Αλεξάνδρειας*, εμφανίστηκε με την ιερή ενδυμασία της Ίσιδος, ενώ καλείτο *Νέα Ίσις* (Πλούταρχος, *Αντώνιος* 54.9)³⁶. Το στέμμα της Ίσιδος εικονίζεται συχνά και στα νομίσματά της³⁷.

Η Ίσις, ως μία από τις σημαντικότερες θεές της ελληνιστικής περιόδου απεικονίστηκε συχνά στα νομίσματα των Πτολεμαίων. Την περίοδο μετά τη μάχη στη Ραφία (217 π.Χ.), εκδόθηκαν τα αργυρά τετράδραχμα³⁸ με τις συζευγμένες κεφαλές του

²⁸ Jones 2012, 166-169.

²⁹ Goudchaux 2001, 138.

³⁰ Goudchaux 2001, 137-138.

³¹ Jones 2012, 170.

³² Η λέξη *mammisi* αποτελεί έναν σύγχρονο όρο που επινόησε ο J.F. Champollion (1836, 102) [από το κοπτικό ma (τόπος) και mise/mici (τοκετός)]. Τα *mammisi*, δηλαδή οι οίκοι της Γέννησης, ήταν δευτερεύοντα κτήρια που συμπλήρωναν μεγάλα ιερά, βλ. Kockelmann 2011, 1-7.

³³ Brenk 1992, 161.

³⁴ Kockelmann 2011, 1-7.

³⁵ Bagnal 1989, 27.

³⁶ Fraser 1972, 244-245. Η Κλεοπάτρα και ο πατέρας της Πτολεμαίος ΙΒ', ταύτιστηκαν με την Ίσιδα και τον Διόνυσο και αποκαλούνταν αντίστοιχα, *Νέα Ίσις* και *Νέος Διόνυσος*. Το επίθετο *Νέος* συμβόλιζε ίσως τη μετενάρκωση του θεού στον επίγειο ηγεμόνα. Στην περίπτωση της Κλεοπάτρας ο τίτλος της *Νέας Ίσιδος* μαρτυρείται μόνον από τον Πλούταρχο (*Αντώνιος* 54.9). Κατά παρόμοιο τρόπο στη ρωμαϊκή περίοδο συνήθη λατρευτικά επίθετα των αυτοκρατόρων είναι *Νέα Αφροδίτη Δρουσίλλα*, *Νέος Ήλιος Γάιος*, *Νέος Ήλιος Νέρων* κ.ά.

³⁷ Σβορώνος 1904, αρ. 1905· *RPC* I, 1245.

³⁸ Σβορώνος 1904, αρ. 1123.

Σαράπιδος και της Ίσιδος. Ο Πτολεμαίος Δ' προπαγάνδιζε³⁹ ότι η επιτυχία στη μάχη προήλθε από την παρέμβαση των δύο αυτών αιγυπτιακών θεοτήτων τους οποίους ονειρεύτηκε την προηγούμενη νύχτα⁴⁰. Σε αυτό το νόμισμα η Ίσις εικονίζεται να φέρει το δισκοειδές αιγυπτιακό στέμμα με τον ηλιακό δίσκο, περιστοιχισμένο από δύο κέρατα αγελάδος. Σε χάλκινα νομίσματα του Πτολεμαίου ΣΤ'⁴¹ (εικ. 3), εικονίζεται στην εμπρόσθια όψη και πάλι η θεά Ίσις κατά τομή, να φέρει τη χαρακτηριστική ισιακή κόμμωση με τους ελικοειδείς βροστρύχους και στεφάνι διακοσμημένο με σιτηρά και φύλλα⁴². Ο τρόπος απόδοσης της Ίσιδος και στις δύο περιπτώσεις διαφέρει επομένως από την Κουροτρόφο του κυπριακού νομίσματος (εικ. 1), παρότι κάποιοι μελετητές έχουν ερμηνεύσει την παράσταση ως Ίσις-Ώρος⁴³.

Με την Ίσιδα και ίσως περισσότερο με τη λατρεία της Αρσινόης που ταυτίστηκε με τη θεά, σχετίζεται η παράσταση της οπίσθιας όψης του χάλκινου νομίσματος της Πάφου (εικ. 1). Μετά τον θάνατο της Αρσινόης Β' το 270 ή 268 π.Χ., η βασίλισσα λατρεύτηκε ως *Θεά Φιλάδελφος*. Η λατρεία της Αρσινόης Φιλάδελφου, συνδύασε τον *χθόνιο* χαρακτήρα της Ίσιδος με την *ενεργετική δύναμη* της Αγαθής Τύχης⁴⁴ και αποτέλεσε μία από τις μακροβιότερες δυναστικές λατρείες της Πτολεμαϊκής Αιγύπτου. Στα αργυρά δεκάδραχμα που κόπηκαν στο όνομα της Αρσινόης Φιλάδελφου, η βασίλισσα-θεά απεικονίζεται περιβεβλημένη από όλα τα θεϊκά της σύμβολα. Η οπίσθια όψη του δεκαδράχμου εισάγει ένα νέο εικονογραφικό τύπο που έκτοτε θα παραπέμπει στη λατρεία της Αρσινόης, ένα δίκερας⁴⁵ γεμάτο καρπούς και δεμένο με βασιλικό διάδημα, σύμβολο αφθονίας και βασιλικής τρυφής⁴⁶. Το διπλό κέρασ της αφθονίας, επελέγη ως εικονογραφικός τύπος και από την Κλεοπάτρα Ζ' (εικ. 1) – η οποία άλλωστε από κοινού με τα αδέρφια της έφεραν τον τίτλο *Νέοι Θεοί Φιλάδελοι*⁴⁷ – ως άμεση αναφορά στους προγόνους τους, Πτολεμαίο Β' και Αρσινόη Β'. Σε μία περίοδο κρίσης και πολιτικής αστάθειας, η Κλεοπάτρα υιοθέτησε σύμβολα που θύμιζαν το ένδοξο παρελθόν των Πτολεμαίων. Επιπλέον, το δίκερας δεμένο με το βασιλικό διάδημα, θα

³⁹ Ο Πτολεμαίος Δ' εξίσωνε τον ίδιο και τη σύζυγό του Αρσινόη Γ', με το θεϊκό ζεύγος του Σαράπιδος και της Ίσιδος, των οποίων η λατρεία αναβαθμίστηκε την εποχή αυτή (οι δύο θεοί έλαβαν από τον Πτολεμαίο Δ' το λατρευτικό επίθετο *Θεοί Σωτήρες*). Η λατρεία άλλωστε του Σαράπιδος, στην πραγματικότητα είχε καθιερωθεί από τον ιδρυτή της πτολεμαϊκής δυναστείας, Πτολεμαίο Α', σε μία προσπάθεια να δημιουργηθούν ισχυροί θρησκευτικοί δεσμοί εγχωρίων και Ελλήνων στην Αίγυπτο, καθώς ο νέος θεός ταυτίστηκε με τον αιγυπτιακό Όσιρι. Ο Σάραπς όπως απεικονιζόταν συνήθως, είχε ομοιότητα με τον Δία, τον Ποσειδώνα και τον Ασκληπιό και έφερε ως στέμμα τον λεγόμενο κάλαθον ή μόδιον. Στο νόμισμα όμως του Πτολεμαίου Δ', φέρει το διπλό αιγυπτιακό στέμμα *atef*, που σχετίζεται με τον Όσιρι, ενισχύοντας την προηγούμενη άποψη. Με την ίδια λογική, η Ίσις, απεικονίζεται να φέρει το δισκοειδές αιγυπτιακό στέμμα με ηλιακό δίσκο, βλ. σχετικά Lorber 2012, 219· Landvatter 2012, 61-90.

⁴⁰ Lorber 2012, 219.

⁴¹ Σβορώνος 1904, αρ. 1384.

⁴² Pinckock 2010, 55.

⁴³ Fulińska 2010, 87-88· Røller 2010, 182.

⁴⁴ Plantzos 2011, 392, σημ. 21.

⁴⁵ Στη μεγαλειώδη πομπή του Φιλάδελφου, γινόταν περιφορά αγαλμάτων, καθώς και διαφόρων ιερών αντικειμένων, μεταξύ αυτών, μία χρυσή στεφάνη και ένα χρυσό δίκερας αφθονίας, σύμφωνα με την περιγραφή του Αθήναιου (*Δεινσοφοιστές* 34.10-15).

⁴⁶ Lorber 2012, 215.

⁴⁷ *OGIS* 741: *ὑπὲρ βασιλέως Πτολεμαίου, θεοῦ Νέων Διονύσου, καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ, θεῶν Νέων Φιλαδέλων* (52-51 π.Χ.);).

συμβόλιζε ευρύτερα τη λατρεία των ηγεμόνων⁴⁸ και τη βασιλική εξουσία, στην προκειμένη περίπτωση τη συμβασιλεία της *Κλεοπάτρας Θεάς* με τον *Πτολεμαίο Καίσαρα Θεό*⁴⁹.

Κλεοπάτρα-Αφροδίτη

Όπως η Αρσινόη Β' και άλλες Πτολεμαίες βασίλισσες έτσι και η Κλεοπάτρα Ζ', συνδέθηκε επίσης με την Αφροδίτη. Το 46 π.Χ. ο Ιούλιος Καίσαρ θα αφιερώσει ένα χρυσό ή επίχρυσο άγαλμα της Κλεοπάτρας στο ναό της Αφροδίτης Γενέτειρας στη Ρώμη (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.102· Δίων Κάσσιος 51.22.3). Λίγα χρόνια αργότερα, το 41 π.Χ., η Κλεοπάτρα θα υποδεχτεί τον Μάρκο Αντώνιο κάτω από έναν χρυσό θόλο ως άλλη Αφροδίτη (Πλούταρχος, *Αντώνιος* 25-26). Τη βασίλισσα πλαισιώναν αγόρια που έμοιαζαν με Ερωτιδείς και θεραπαιίδες ενδεδυμένες ως Νηρηίδες και Χάριτες.

Ένα από τα συνηθέστερα επίθετα που αποδίδονται στην Αφροδίτη, ήδη από τα ομηρικά έπη⁵⁰, είναι το επίθετο *χρυσή*⁵¹. *Χρυσή κυρά* ή *χρυσή θεά* αποκαλείται όμως στην ερωτική αιγυπτιακή ποίηση και η Αθώρ⁵². Η Αθώρ ήταν η Αιγύπτια θεά του έρωτος, της μουσικής και του χορού. Παρίστατο ανθρωπόμορφη και έφερε κέρατα αγελάδος. Οι δύο θεές, Αθώρ και Αφροδίτη, ταυτίστηκαν ήδη από πρώιμες περιόδους και στο κυπριακό ιερό της Αφροδίτης στην Αμαθούντα απαντά συχνά η μορφή της Αθώρ⁵³. Επομένως ήταν πρόσφορο το έδαφος για τη λατρεία της Αφροδίτης στην Αίγυπτο, όπου υπήρξε η πιο αγαπητή ελληνική θεότητα⁵⁴.

Ως Αρσινόη-Αφροδίτη και μάλιστα ως Κύπρις, δηλαδή ως Αφροδίτη της Κύπρου, λατρεύτηκε η Αρσινόη Β'⁵⁵. Προς τιμήν της ίδρυσε ο ναύαρχος Καλλικράτης ένα ναό στο ακρωτήριο Ζεφύριον⁵⁶, κοντά στην Κάνωπο, τον οποίο μνημονεύουν οι ποιητές της εποχής, Ποσειδώνος, Ήδυλλος και Καλλίμαχος⁵⁷. Ήταν εκεί που αφιέρωσε την κόμη της η Βερενίκη Β', κόμη που μετατράπηκε στον ομώνυμο αστερισμό⁵⁸. Η Αφροδίτη ανύψωσε στη θεϊκή σφαίρα τις δύο αυτές βασίλισσες, σύμφωνα με τον Θεόκριτο⁵⁹. Το 107/106 π.Χ. η Κλεοπάτρα Γ' εγκαθίδρυσε μία νέα κρατική λατρεία⁶⁰. Εκείνο το έτος, εμφανίζεται για πρώτη φορά στα δημόσια έγγραφα ο ιερέας της *Κλεοπάτρας Θεάς Αφροδίτης Φιλομήτορος*. Σε δύο Οξυρρυγγειούς παπύρους που χρονολογούνται το 73⁶¹

⁴⁸ Anastassiades 2009, 266.

⁴⁹ SEG 47, 1866.

⁵⁰ Όμηρος, *Ιλιάς* Ε, 425.

⁵¹ Ο Θεόκριτος (*Ειδύλλια*, 15, *Συρακόσιαι ἢ Ἀδωνιάζουσαι* στ. 101), μας προσφέρει έναν ιδιαίτερα μελωδικό στίχο: «*χρυσῶ παίζοισ' Ἀφροδίτα*».

⁵² Μαραβέλια 1996, 166.

⁵³ Καραγεώργη 2007, 101. Η μορφή της Αθώρ αποδίδεται σε ιδιόμορφα κιονόκρανα του ναού και σε γλυπτά.

⁵⁴ Walker and Higgs 2001, 110-111.

⁵⁵ Σβορώνος 1904, υμζ'.

⁵⁶ Στράβων 17.1.16.

⁵⁷ Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές*, 7.106. Βλ. και Fraser 1972, 239.

⁵⁸ Καλλίμαχος, *Κόμη της Βερενίκης*, fr. 110: «*Κόνων έβλεπεν έν ήέρι τόν Βερενίκης βόστρυχον όν κείνη πάσιν έθηκε θεοίς*».

⁵⁹ Θεόκριτος, *Ειδύλλια*, 15.105-111: «*Κύπρι Διωναία, τὴ μὲν ἀθανάταν ἀπὸ θνατᾶς, ἀνθρώπων ὡς μῦθος, ἐποίησας Βερενίκαν, ἀμβροσίαν ἐς στήθος ἀποστάξασα γυναικός· τὴν δὲ χαρίζομένα, πολυώνυμε καὶ πολύναε, ἃ Βερενικεῖα θυγάτηρ Ἐλένα εἰκυῖα Ἀρσινόα πάντεσσι καλοῖς ἀτιτάλλει Ἀδωνιν*».

⁶⁰ Cheshire 2007, 157.

⁶¹ Pap. Oxyrrh. XIV, 1628.8· 1644,8f: «*οἱ δ[ύ]ο ἀγυῖαι Κλεοπάτρας Ἀφροδίτης*», 24.10.73 π.Χ.

και 44 π.Χ.⁶² αντίστοιχα, αναφέρεται μία οδός αφιερωμένη στην *Κλεοπάτρα-Αφροδίτη*, η λατρεία της οποίας επιβιώνει στη Μέμφιδα⁶³ έως τον 3ο αι. μ.Χ.

Η λατρεία μιας θεάς της γονιμότητας στην Κύπρο, μαρτυρείται από τα τέλη της 4ης-αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. στη νοτιοδυτική πλευρά του νησιού και συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή της Πάφου⁶⁴. Η γονιμική αυτή θεότητα απεικονίζεται ενίοτε ως κουροτρόφος και ένα από τα συχνά ευρήματα είναι τα αγαλματίδια γυναικών που κρατούν βρέφη⁶⁵. Η *Κύπρις*, *Άνασσα* ή *Παφία* γνωστή ήδη στον Όμηρο⁶⁶, ονομάζεται Αφροδίτη στην Κύπρο⁶⁷ μόλις τον 4ο αι. π.Χ. Ιδιαίτερη ιδιότητα της Αφροδίτης στην Κύπρο φαίνεται να υπήρξε διαχρονικά αυτή της Κουροτρόφου, της προστάτιδας μικρών παιδιών⁶⁸ σε διάφορα κυπριακά ιερά⁶⁹. Ένα λατρευτικό ίσως άγαλμα⁷⁰ από πωρόλιθο από το ιερό της Αφροδίτης στους Γολγούς που χρονολογείται μεταξύ 330-320 π.Χ., εικονίζει τη θεά με χιτώνα, ιμάτιο και κοσμήματα, να κρατά στην αγκαλιά της τον φτερωτό Έρωτα⁷¹. Η Κουροτρόφος-Αφροδίτη φέρει πλατύ και υψηλό πόλο. Κατά παρόμοιο τρόπο εικονίζεται η Αφροδίτη και στα πτολεμαϊκά νομίσματα της Κύπρου χωρίς όμως το βρέφος. Ο Πτολεμαίος Α' Σωτήρ μετά το 294 π.Χ. εξέδωσε χάλκινα νομίσματα (εικ. 4), που φέρουν στην εμπρόσθια όψη το πορτραίτο της θεάς με πλατύ και διακοσμημένο με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα πόλο⁷². Με υψηλό πόλο και βοστρύχους εικονίζεται και πάλι η Αφροδίτη στα χάλκινα νομίσματα του Πτολεμαίου Γ' (246-221 π.Χ.), αυτή τη φορά, ως ολόσωμο αρχαϊστικό ξόανο⁷³ (εικ. 5).

Η Αφροδίτη ως μητέρα απαντάται στην κυπριακή τέχνη, όχι όμως και στη νομισματική εικονογραφία. Η εμπρόσθια όψη του κυπριακού χάλκινου νομίσματος της Κλεοπάτρας Ζ' (εικ. 1), που φέρει γυναικεία μορφή με στεφάνη να κρατά βρέφος με φτερά και την κόμμωση του Έρωτος, παραπέμπει πράγματι στη θεά Αφροδίτη, όπως ορθά είχε αναγνωρίσει ο Σβορώνος. Πρόκειται όμως για μία εισηγμένη εικόνα, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

⁶² Pap.Oxyrrh. XIV,1629.7: «*βασιλευόντων Κλε[ο]πάτρα[ς] και [Π]τολεμαίου θεῶν Φιλοπατόρων ἔτους δ[ε]χ[α]δόου...οἱ δ[ύ]ο ἀγυῖας Κλεοπάτρας Αφροδίτης*», 26/07/44 π.Χ.

⁶³ Wilcken und Mitteis 1912, αρ. 115.10.

⁶⁴ Καραγεώργη 2007, 11, 91.

⁶⁵ Karageorghis *et al.* 2000, 24, αρ. 12.

⁶⁶ Όμηρος, *Οδύσσεια* θ 362-263· *Ομηρικός Ύμνος στην Αφροδίτη* 5.58-60.

⁶⁷ Καραγεώργη 2007, 44. Η παλαιότερη κυπριακή επιγραφή με τον λατρευτικό τίτλο *Αφροδίτη-Κύπρις* χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Σε αυτήν, αναγράφεται ότι ο βασιλεύς Ανδροκλής (4ος αι. π.Χ.) αναθέτει στην Αφροδίτη Κύπριδα τα αγάλματα των δύο γιων του, Επαρχιακό Μουσείο Λεμεσού, ΑΜ 649, 636.

⁶⁸ Καραγεώργη 2007, 102.

⁶⁹ Hadjisteliou-Price 1978, 91. Το πόσο ευρέως διαδεδομένη ήταν η λατρεία της Αφροδίτης ως Κουροτρόφου στην Κύπρο, μαρτυρείται από το γεγονός ότι μία ένθρονη αρχαϊκή Κουροτρόφος βρέθηκε στην περιοχή του ναού της Αφροδίτης στη Ναύκρατη. Η λατρεία της ταξίδεψε έως την Αίγυπτο.

⁷⁰ Metropolitan Museum of New York, The Cesnola Collection, 1874-76, 74.51.2464.

⁷¹ Karageorghis *et al.* 2000, αρ. 212.

⁷² Olivier 2015, 7.

⁷³ H. B. Lichocka 1986, 311-319, θεωρεί ότι το ξοανόμορφο άγαλμα πιθανόν αναπαριστά την Αρσινόη ως Αφροδίτη.

Η ρωμαϊκή Venus

Η ρωμαϊκή Venus είχε πολλά κοινά με την Αφροδίτη, όμως δεν ταυτίστηκε ποτέ απόλυτα με αυτήν⁷⁴. Όπως και η Αφροδίτη, η Venus είναι η κατεξοχήν θεά του κάλλους και του έρωτα. Η Venus κληρονόμησε τη μυθολογία της Αφροδίτης, τη συμμετοχή της στον Τρωικό πόλεμο, στον οποίο πήρε το μέρος των Τρώων. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον ρόλο της ως μητέρας του Αινεία, του αρχηγέτη των Ρωμαίων⁷⁵. Πιο σημαντική διαφορά ανάμεσα στις δύο θεές θεωρείται η μεγαλύτερη ανάμειξη της Venus στον πόλεμο και τη νίκη. Η δημόσια λατρεία της στη Ρώμη συνδέθηκε εξ αρχής με τη στρατιωτική επιτυχία και τη νίκη στον πόλεμο. Το 295 π.Χ. οικοδομείται ο πρώτος ναός της θεάς στη Ρώμη σε ανάμνηση του πολέμου επί των Σαμνιτών⁷⁶.

Από τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. συντελείται σταδιακά μία μεταστροφή στη λατρεία της. Έως τότε την προστασία της Venus απολάμβανε το σύνολο του Ρωμαϊκού λαού, μία προστασία που στη συνέχεια οικειοποιήθηκαν μεγάλα γένη ανάγοντας την καταγωγή τους στη θεά και στους Τρώες, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το *gens Iulium*. Τον 1ο αι. π.Χ. προσωπικότητες, όπως ο Σύλλας, ο Πομπήιος και τέλος ο Ιούλιος Καίσαρ θέτουν τα θεμέλια για τη λατρεία του ηγεμόνος, κάτι το αδιανόητο ως τότε για την *Res Publica*.

Ο Σύλλας ήταν ο πρώτος Ρωμαίος που έθεσε τον εαυτό του υπό την αιγίδα της θεάς⁷⁷. Έλαβε τον τίτλο *Felix* που στα ελληνικά αποδόθηκε ως *Επαφρόδιτος* (Πλούταρχος, *Σύλλας* 34) και ίδρυσε προς τιμήν της στις παρυφές του Βεζούβιου την *Colonia Veneria Cornelia Pompeianorum*, τη γνωστή ως Πομπηία. Πλούσια αναθήματα⁷⁸, προσέφερε στην Αφροδισιάδα της Καρίας, που είχε πολιούχο θεά την Αφροδίτη, υποστηρίζοντας ότι ονειρεύτηκε τη θεά ένοπλη να μάχεται στο πλευρό του. Έκτοτε η Αφροδισιάδα θα αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μεταχείρισης για τους Ρωμαίους. Κατά παρόμοιο τρόπο ο Πομπήιος, έθεσε τον εαυτό του υπό την προστασία της θεάς, την οποία λάτρευε με το επίθετο *Victrix*, δηλαδή *Νικηφόρο* και προς τιμήν της οικοδόμησε θέατρο και ναό στη Ρώμη (Πλούταρχος, *Πομπήιος* 68.2).

Ιούλιος Καίσαρ- *Venere prognatus*

Ο Ιούλιος Καίσαρ, γεννήθηκε περί το 100 π.Χ. στη Ρώμη (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 1). Ήταν γόνος του γένους του Ιουλίων, μιας οικογένειας πατρικίων με καταγωγή από την Alba Longa, την πόλη που ίδρυσε σύμφωνα με την παράδοση ο Ίουλος-Ασκάνιος, εγγονός της Venus και γιος του Αινεία⁷⁹. Το όνομα του γένους πρωτοεμφανίζεται τον 5ο αι. π.Χ.⁸⁰, ενώ από 2ο αι. π.Χ. η οικογένεια διαδραματίζει

⁷⁴ Kousser 2011, 157.

⁷⁵ Στράβων 13.1.27: «οί δέ Ρωμαῖοι τὸν Αἰνεῖαν ἀρχηγέτην ἡγοῦνται».

⁷⁶ Kousser 2011, 156.

⁷⁷ Kousser 2011, 158.

⁷⁸ Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 13.97: ἔπεμψε δὲ καὶ στέφανον χρύσειον καὶ πέλεκυν, ἐπιγράψας τάδε· τόνδε σοι αὐτοκράτωρ Σύλλας ἀνέθηκ', Αφροδίτη, ὧ σ' εἶδον κατ' ὄνειρον ἀνά στρατιήν διέπυσαν τεύχεσι τοῖς Ἄρεος μαρναμένην ἔνοπλον.

⁷⁹ Στράβων, 13.1.27: ὁ δὲ Καῖσαρ καὶ φιλαλέξανδρος ὦν καὶ τῆς πρὸς τοὺς Ἰλίας συγγενείας γνωριμώτερα ἔχων τεκμήρια, ἐπερρώσθη πρὸς τὴν εὐεργεσίαν νεανικῶς· γνωριμώτερα δέ, πρῶτον μὲν ὅτι Ρωμαῖος, οἱ δὲ Ρωμαῖοι τὸν Αἰνεῖαν ἀρχηγέτην ἡγοῦνται, ἔπειτα ὅτι Ἰούλιος ἀπὸ Ἰούλου τινὸς τῶν προγόνων· ἐκεῖνος δ' ἀπὸ Ἰούλου τὴν προσωνυμίαν ἔσχε ταύτην, τῶν ἀπογόνων εἰς ὧν τῶν ἀπὸ Αἰνεῖου. χῶραν τε δὴ προσένειμεν αὐτοῖς καὶ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀλειτουρησίαν αὐτοῖς συνεψύλαξε καὶ μέχρι νῦν συμμένουσιν ἐν τούτοις.

⁸⁰ Schilling 1954, 271.

ενεργό ρόλο στον δημόσιο βίο. Ήδη από το 134 π.Χ. στα δηνάρια που εκδίδουν στο όνομά τους, οι Ιούλιοι, απεικονίζουν την Venus⁸¹ και ευεργετούν το Ίλιον, την αρχαία Τροία, τόπο καταγωγής των Ρωμαίων⁸². Στον επικήδειο λόγο που εκφώνησε για την αδερφή του πατέρα του, Ιουλία, το 68 π.Χ. ο Ιούλιος Καίσαρ (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 6), ισχυρίστηκε μεταξύ άλλων, ότι το γένος του καταγόταν από βασιλείς και τη θεά Αφροδίτη.

Το 54 π.Χ. ο Καίσαρ, όρισε ως εντεταλμένο αντιπρόσωπό του τον Κικέρωνα, με τον οποίο διατηρούσε τότε φιλικές σχέσεις, προκειμένου να αποκτήσει στο όνομά του ένα μεγάλο κομμάτι γης στο κέντρο της Ρώμης. Ο Κικέρων, πράγματι κατάφερε μαζί με κάποιον Όππιο να αγοράσει τη γη, βορείως του παλαιού Forum⁸³. Εκεί ο Καίσαρ σε άμεση γειννίαση και θέαση με τον Καπιτωλίνο λόφο και τον ναό του Jupiter Optimus Maximus, επιθυμούσε να οικοδομήσει ένα Forum όχι για εμπορικές συναλλαγές, αλλά για την εξυπηρέτηση πολιτειακών ζητημάτων (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.102). Το 48 π.Χ., την προηγούμενη της μάχης στα Φάρσαλα, ο Καίσαρ κατά τη διάρκεια της νύχτας θυσίασε, καλώντας σε βοήθεια τον Άρη και την πρόγονό του Αφροδίτη (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.68). Ορκίστηκε ότι αν νικούσε στη μάχη απέναντι στον Πομπήιο θα αφιέρωνε έναν ναό προς τιμήν της *Venus Victrix*, δηλαδή της Νικηφόρου Αφροδίτης (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.68). Για την προστάτιδά του θεά, επέλεξε τελικά το επίθετο *Genetrix* (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.102), δηλαδή Γενέτειρα, ένα επίθετο άγνωστο στη ρωμαϊκή θρησκεία⁸⁴, γνωστό, ωστόσο, στη ρωμαϊκή ποίηση⁸⁵. Ο ναός που παρουσίαζε αρκετές αρχιτεκτονικές πρωτοτυπίες⁸⁶, κατασκευάστηκε εντός του νέου Forum. Τα εγκαινία τελέστηκαν στο πλαίσιο των εορτασμών για τον τετραπλό θρίαμβο του Καίσαρα, στις 26 Σεπτεμβρίου του 46 π.Χ. (Δίων Κάσσιος 43, 22.11-2). Το λατρευτικό άγαλμα φιλοτεχνήθηκε από τον Έλληνα γλύπτη Αρκεσίλαο (Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 35.156), που πληρωνόταν αδρά για τις υπηρεσίες του όπως μας πληροφορούν οι πηγές, και έδρασε στη Ρώμη παράλληλα με τον Πασιτέλη. Το άγαλμα αν και δεν ήταν ολοκληρωμένο την ημέρα των εγκαινίων, τοποθετήθηκε στον σηκό. Δεν παραδίδεται περιγραφή του γλυπτού, έχουν γίνει όμως πολλές υποθέσεις για τη μορφή του.

⁸¹ *RPC* 258.1· Weinstock 1971, pl. 3, 1-4. Σε αυτά εικονίζεται η θεά να οδηγεί συνωρίδα που σέρνουν δύο Έρωτες. Σε άλλη σειρά δηναρίων στέφεται από έναν Έρωτα, ως μία θεά της Νίκης.

⁸² Weinstock 1971, 17· Erskine 2001, 246· Kantirea 2016, 176. Ο L. Iulius Caesar ευεργέτησε το Ίλιον και ο δήμος ως ανταπόδοση ανέγειρε άγαλμα προς τιμήν της κόρης του Ιουλίας, της μετέπειτα μητέρας του Μάρκου Αντωνίου, πιθανώς το 89 π.Χ. (*JGRR*, IV, 195, I. Pilon, 72).

⁸³ Κικέρων, *Επιστολές στον Αττικό* 4.16.8.

⁸⁴ Ο Weinstock (1971, 84) υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα ο δικτάτορας δανείστηκε το λατρευτικό επίθετο από την ποίηση της εποχής παρά το σχόλιο του Σέρβιου (*Dan. Aen.* I. 72: “*ipsa et Victrix et Genetrix ex Caesaris somnio sacra*”), ο οποίος, αναφέρει ότι η λατρεία της *Venus Genetrix* υποδηλώθηκε στον Καίσαρα σε όνειρο.

⁸⁵ Έννιος, *Annales* 58: *te nunc sancta precor Venus, te genetrix patris nostril*, *CIL* IV.3072: *Aeneidum genetrix*, Λουκρήτιος, *Περί της φύσεως των πραγμάτων 1.1: Aeneidum genetrix, alma Venus*, βλ. σχετικά, Rives 1994, 294, σημ. 1.

⁸⁶ Vitti 2009, 321-333. Ο οκτάστυλος-πυκνόστυλος ναός (Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής* 3.3.2), που παρουσίαζε αρκετές αρχιτεκτονικές πρωτοτυπίες ανακατασκευάστηκε εξολοκλήρου από μάρμαρο, επί Τραϊανού και επιδέχθηκε νέες επιδιορθώσεις επί Αδριανού. Το λατρευτικό άγαλμα φαίνεται να αντικαταστάθηκε τον 2ο αι. μ.Χ. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού απέδιδε πιθανώς την ανάδυση της Αφροδίτης από τη θάλασσα, υπό την παρουσία Ερωτιδίων και του θεού Άρη (Grossi 1936, 217-219).

Το 46 π.Χ., ο υπεύθυνος της νομισματικής παραγωγής M. Cordius Rufius, έθεσε σε κυκλοφορία μία σειρά δηναρίων⁸⁷. Ως εμπροσθότυπος εικονίζονται (εικ. 6) οι κεφαλές των Διοσκούρων, ενώ στην οπίσθια όψη η ολόσωμη Venus. Η θεά φορά λεπτό, διάφανο χιτώνα, ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο. Η κόμη διαμορφώνεται πίσω σε χαμηλό κρωβύλο. Με το αριστερό χέρι κρατά ένα μακρύ σκήιπτρο που απολήγει σε άνθος λωτού, ενώ με το δεξιό έναν ζυγό. Στον ώμο της, ακουμπά ο μικρός φτερωτός της γιος, ο Έρως. Το έτος κυκλοφορίας και το γεγονός ότι ο Rufius εξέδωσε νομίσματα με τη μορφή της Αφροδίτης, ώστε να κολακέψει τον Καίσαρα, επιτρέπουν την πρόταση ότι η Venus του δηναρίου αντιγράφει το λατρευτικό άγαλμα του Αρκεσιλάου⁸⁸ με μεγαλύτερη ή μικρότερη πιστότητα⁸⁹.

Ο Καίσαρ, συλλέκτης έργων τέχνης και πολύτιμων λίθων, αφιέρωσε στη θεά Γενέτειρα έξι δακτυλιοθήκες (Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 37.5) και έναν πολεμικό θώρακα, κατάκοσμο με μαργαριτάρια⁹⁰ που είχαν περισυλλέξει γι' αυτόν οι στρατιώτες του στις ακτές της Βρετανίας (Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 9.57). Το πιο ιδιαίτερο ωστόσο ανάθημα στον ναό της *Venus Genetrix* ήταν το επίχρυσο ή χρυσό άγαλμα της βασίλισσας Κλεοπάτρας⁹¹, της γυναίκας που αγάπησε περισσότερο απ' όλες ο Καίσαρ (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 52). Η Κλεοπάτρα, εκείνη την εποχή βρισκόταν στη Ρώμη με τον αδερφό και σύζυγό της Πτολεμαίο ΙΔ', ως καλεσμένοι του Καίσαρα⁹². Η *καλήν εικόνα* της Κλεοπάτρας που τοποθετήθηκε πλάι στο λατρευτικό άγαλμα της Αφροδίτης Γενέτειρας (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 102), θα έφερε ομοιότητες με αυτό. Το 1933, ο Ludwig Curtius⁹³ ταύτισε το πιο διάσημο έως σήμερα αγαλματικό πορτραίτο της Κλεοπάτρας, που βρίσκεται στα μουσεία του Βατικανού και υποστήριξε ότι επρόκειτο για αντίγραφο του αναθήματος του Καίσαρα. Το πλατύ διάδημα, η κόμμωση, αλλά και τα χαρακτηριστικά δεν μπορεί παρά να αποδίδουν την Κλεοπάτρα Ζ'. Ο Curtius παρατήρησε επίσης μία μικρή παραμόρφωση στην αριστερή παρειά της κεφαλής⁹⁴. Το άμορφο μαρμάρινο έξαρμα θεώρησε ότι προέρχεται από το άγγιγμα του μικρού Έρωτα που θα ακουμπούσε στον ώμο της βασίλισσας απεικονίζοντάς την ως Αφροδίτη Γενέτειρα. Τη θεωρία του Curtius ενισχύει το άρθρο της Susan Walker⁹⁵ "*Cleopatra in Pompey?*". Η συγγραφέας υποστήριξε ότι παράσταση ολόσωμης Αφροδίτης με Ερωτιδέα

⁸⁷ RPC 463, 1a, 1b.

⁸⁸ RPC 474-475. Η απεικόνιση της Αφροδίτης στο δηνάριο του Rufius, ομοιάζει με τον λεγόμενο αγαλματικό τύπο Tierolo, μία προσφιλή μορφή απόδοσης της Αφροδίτης στον κυρίως ελλαδικό χώρο (Αθήνα, Βοιωτία, Διον, Αμφίπολη, Θάσος κτλ.) αλλά και στη Δύση (Συρακούσες, Ποσειδωνία) κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο και ιδίως κατά τον 1ο αι. π.Χ., βλ. σχετικά Machaira 1993, 101.

⁸⁹ Weinstock 1971, 85-86. Ως σεβαστή Γενέτειρα των Ρωμαίων η *Venus Genetrix* απεικονίζεται στον ρόλο της μητέρας σε σειρά αναγλύφων (μαρμάρινο ανάγλυφο με αναπαράσταση του αετώματος του ναού του Mars Ultor, Villa Medici· ανάγλυφο από τον καθεδρικό ναό της Civita Castellana, ανάγλυφο από τη βίλλα του Τιβέριου στην Sperlonga κ.ά).

⁹⁰ Lapaín 2015, 183.

⁹¹ Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.102: «Κλεοπάτρας τε εικόνα καλήν τῇ θεῶ παρεστήσατο, ἢ καὶ νῦν συνέστηκεν αὐτῇ». Κατ' άλλους το άγαλμα αφιέρωσε ο Οκταβιανός όπως αφήνει να εννοηθεί ο Δίων Κάσσιος (51.22.3): «καὶ οὕτως ἡ Κλεοπάτρα καίπερ καὶ ἠττηθεῖσα καὶ ἀλοῦσα ἐδοξάσθη, ὅτι τὰ τε κοσμήματα αὐτῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς ἡμῶν ἀνάκειται καὶ αὐτῇ ἐν τῶ Ἀφροδισίῳ χρυσοῦ ὄραται».

⁹² Ashton 2008, 55. Η Κλεοπάτρα θεωρείται ότι πραγματοποίησε μία σειρά από ταξίδια στη Ρώμη, μεταξύ 46-44 π.Χ.

⁹³ Curtius 1933, 182-192.

⁹⁴ Για τη βιβλιογραφία που υποστηρίζει ή απορρίπτει αυτή τη θεωρία βλ. Liverani 2016, 52-53.

⁹⁵ Walker 2008, 35-46.

στον ώμο, που προβάλλει μέσα από τις ψηλές και μερικώς ανοικτές θύρες ενός ναού, σε τοιχογραφία οικίας της Πομπηίας⁹⁶, αναπαριστά επίσης το άγαλμα της Κλεοπάτρας⁹⁷. Στην τοιχογραφία ο μικρός Έρωσ ακουμπά τη δεξιά παρειά και τον λαιμό της μητέρας του. Πράγματι, η θεά-βασιλίσα παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το πορτραίτο από το Βατικανό. Η γυναικεία μορφή φέρει χαρακτηριστικά κοσμήματα της εποχής, γνωστά από την Πομπηία και στην Αλεξάνδρεια. Πρόκειται για χρυσά ενώτια σε σχήμα τρίαυνας, ένα χρυσό περιδέραιο με βαριά περιάπτα, και μία μακρά χρυσή αλυσίδα που πέφτει ελεύθερα έως τους γοφούς. Ο Έρωσ φέρει χρυσό περιδέραιο. Η θεά-βασιλίσα φορά διάφανο χιτώνα και πορφυρό μάτιο. Την κεφαλή της κοσμεί χρυσό διάδημα, με πορφυρούς λίθους, ενώ την προσεγγμένη πεπονόσχημη κόμμωση καλύπτει διάφανο πέπλο⁹⁸. Ένας κυματιστός βόστρυχος θωπεύει τον λαιμό της. Τέλος, δεν φαίνεται να κρατά σκήπτρο.

Το άγαλμα της Κλεοπάτρας ως Αφροδίτης στη Ρώμη λειτούργησε στη συνέχεια ως υπόδειγμα για τις γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογενείας⁹⁹ που απεικονίζονται συχνά όπως η σεβαστή Γενέτειρα θεά των Ρωμαίων, κρατώντας έναν μικρό Έρωτα.

Τα δηνάρια του στρατού

Τον Δεκέμβριο του 46 π.Χ. ο Καίσαρ αναχώρησε για την Ισπανία, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους δύο γιους του Πομπηίου, Σέξτο και Γναίο που είχαν συγκεντρώσει εκεί ισχυρό στρατό (Πλούταρχος, *Καίσαρ* 56). Η μάχη στην Μούνδα τον Μάρτιο του 45 π.Χ., με την οποία έθεσε τέλος στους εμφυλίους πολέμους, επρόκειτο να είναι και η τελευταία στρατιωτική του νίκη. Στη διάρκεια αυτής της εκστρατείας στην Ισπανία, κατά την οποία το σύνθημα για τη μάχη ήταν *Venus*¹⁰⁰, ο Καίσαρ κυκλοφόρησε δύο σειρές δηναρίων, ώστε να καλύψει τις ανάγκες των στρατευμάτων. Στην πρώτη¹⁰¹, εικονίζεται ως εμπροσθότυπος η κεφαλή της *Venus* κατά τομή προς τα δεξιά, με μικρό Έρωτα να προβάλλει πίσω από τον αριστερό της ώμο (εικ. 7). Ο χαμηλός, άτακτος κρωβύλος της θεάς επιστέφεται από διάλιθο διάδημα. Η θεά φέρει ενώτια σε σχήμα τρίαυνας και περιδέραιο με περιάπτα. Ο Έρωτας φαίνεται να ακουμπά στη μητέρα του. Η ομοιότητα με τη γυναικεία μορφή από την τοιχογραφία της Πομπηίας είναι εμφανής. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου, μεγάλα μάτια και χαμηλό μέτωπο, καθώς και τα κοσμήματα είναι πανομοιότυπα. Το σκήπτρο απουσιάζει και στις δύο περιπτώσεις, ενώ ο μικρός Έρωτας εικονίζεται στην ίδια στάση. Η απεικόνιση του αγάλματος της Κλεοπάτρας-Αφροδίτης στα νομίσματα του στρατού από τον Καίσαρα, θα ήταν

⁹⁶ Walker 2008, 38. Οικία του Marcus Fabius Rufus, δωμάτιο 71. Στην οικία διέμεναν στα τέλη του Ιου α. π.Χ. απελεύθεροι της οικογένειας των Ιουλίων.

⁹⁷ Walker 2008, 36.

⁹⁸ Walker 2008, 40.

⁹⁹ Vitti 2009, 326. Στον ναό της Αφροδίτης Γενέτειρας, ο Καλιγούλας αφιέρωσε άγαλμα της αδερφής του Δρουσίλλας μετά τον θάνατό της (Δίων Κάσσιος 59.11.2). Το άγαλμα είχε τις ίδιες διαστάσεις με το λατρευτικό και θα έφερε ομοιότητες με αυτό. Ως Αφροδίτη Γενέτειρα απεικονίστηκε και η Λιβία σε ανάγλυφο από τη Ραβέννα (Weinstock 1971, 86) αλλά και η Antonia Minor σε άγαλμα που βρέθηκε σε βυθισμένο νυμφαίο στον κόλπο της Νάπολης (Baiae, Punta Epitaffio). Η Λιβία, η Ιουλία η πρεσβύτερη, η Λιβία Ιουλία κ.ά. αποκαλούνται Γενέτειρα, Προμήτωρ των Αυγούστων, Ανχεισιάς και Ιουλία. Hahn 1994, 107-108, 126-127· *IMT* Skam/ Neb Taeler 314· Wallensten 2009, 179.

¹⁰⁰ Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι*, 2.15.104: «Καίσαρ εξέτασε παρά πόλιν Κορδύβην, σύνθημα καί τότε δούς Αφροδίτην».

¹⁰¹ *RPC* 468/1.

πράγματι μία τολμηρή κίνηση που δεν μαρτυρείται στις πηγές. Δεν αποκλείεται η παράλειψη αυτή να οφείλεται στην προπαγάνδα του Οκταβιανού, σύμφωνα με την οποία η Κλεοπάτρα φιλοδοξούσε να διοικήσει τη Ρώμη από το Καπιτώλιο (Δίων Κάσσιος, 50.5.4). Υπήρχε φημολογία ότι σχεδίαζε αρχικά με τον Καίσαρα (*FGH* 130, F68, Νικόλαος Δαμασκηνός· Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ*, 79.3) και έπειτα με τον Μάρκο Αντώνιο (Δίων Κάσσιος 50.4) να μεταφέρει την πρωτεύουσα στην Αλεξάνδρεια. Την Κλεοπάτρα θα απεικονίσει και ο Μάρκος Αντώνιος στα δηνάρια που κυκλοφόρησαν μετά την κατάληψη της Αρμενίας. Σε αυτά η βασίλισσα φέρει τον τίτλο *Reginae Regum*¹⁰², δηλαδή βασίλισσα των βασιλέων. Ο σχολιαστής της Αινειάδας Σέρβιος (Σχ. στον Βιργίλιο, *Αιν.* Βιργίλιου 7. 684), κάνει επίσης την εξής αναφορά: ο Μάρκος Αντώνιος, κυκλοφόρησε νόμισμα με το πορτραίτο της Κλεοπάτρας στην πιστή σε αυτόν πλούσια πόλη της κεντρικής Ιταλίας, Αναγνία¹⁰³.

Στη δεύτερη σειρά δηναρίων¹⁰⁴ του Ιούλιου Καίσαρα (εικ. 8), εικονίζεται αυτή τη φορά η ίδια η προστάτιδα θεά του, *Venus Genetrix*, όπως παρίστατο στον ναό της στη Ρώμη. Η παράστασή της στην εμπρόσθια όψη των δηναρίων επιβεβαιώνεται από τα ακόλουθα στοιχεία: το μακρύ σκήπτρο που απολήγει σε άνθος λωτού και εμφανίζεται πίσω από τη θεά, η διάλιθη στεφάνη, ο μικρός Έρωτας που κρατά στην αγκαλιά της, η κυρτή ράβδος του οιωνοσκόπου (*lituus*), που εκτός από έμβλημα του ιερατικού αξιώματος ήταν σύμβολο ανώτατης στρατιωτικής εξουσίας¹⁰⁵. Τέλος, το άστρο που εικονίζεται να κοσμεί τον κροβύλο της. Η *Venus Genetrix* αυτής της νομισματικής έκδοσης πιθανώς αποτέλεσε και το πρότυπο για τα νομίσματα που κυκλοφόρησαν από το νομισματοκοπείο της Πάφου μετά το 44 π.Χ. (εικ. 1).

Sidus Julius και η λατρεία του Καίσαρος

Το αστέρι της Αφροδίτης θα απεικονιστεί στο νομισματικό πορτραίτο του Καίσαρα λίγους μήνες πριν τον θάνατό του¹⁰⁶ (εικ. 9). Η ποίηση της εποχής του Αυγούστου αφηγείται την ιστορία του άστρου: Ο *ευσεβής* Αινείας και οι Τρώες που τον ακολούθησαν οδηγήθηκαν στο Λάτιο με τη βοήθεια της *Venus*¹⁰⁷. Ο Αινείας στην εξορία δεν είχε άλλη παρηγοριά, παρά μόνο το άστρο της μητέρας του (Βιργίλιος, *Αινειάδα* 1.382) που τον καθοδήγησε και έσβησε με την άφιξή του στις ακτές του Laurentum¹⁰⁸. Το αστέρι ονομάζεται και *Ιδάλιον άστρον* από την ομώνυμη κυπριακή πόλη. Στο Ιδάλιο, η Αφροδίτη έκρυσπε τον γιο της Ασκάνιο-Ίουλο, πρόγονο του Καίσαρα¹⁰⁹.

¹⁰² *RPC* 543/1. Η πλήρης επιγραφή είναι: CLEOPATRAE·REGINAE·REGVM·FILIORVM· REGVM. Η Κλεοπάτρα εικονίζεται σε αυτά τα δηνάρια όπως οι Ρωμαίοι στρατηγοί.

¹⁰³ Ο Mattingly (1946, 91-96), βασιζόμενος σε αυτή την αναφορά του Σέρβιου, την οποία αποδέχεται, υποστηρίζει ότι στην πόλη Αναγνία, λειτουργούσε νομισματοκοπείο που εξυπηρετούσε τον Μάρκο Αντώνιο. Ο Crawford (*RPC* 95, σημ. 3) αντίθετα, όπως και παλαιότερα ο van Buren (1919, 254-255), απορρίπτουν ως αναληθή και παράλογη την αναφορά του Σέρβιου.

¹⁰⁴ *RPC* 468/2.

¹⁰⁵ Zankler 2006, 303.

¹⁰⁶ *RPC* 480/5b.

¹⁰⁷ Laing 1910, 51-64.

¹⁰⁸ Schilling 1954, 365.

¹⁰⁹ Σέξτος Προπέρτιος, *Ελεγείες* 4.6.59: *at pater Idalio miratur Caesar ab astro: sum deus est nostri sanguine ista fides*. Στο Ιδάλιο, η Αφροδίτη θα κρύψει τον γιο της Ασκάνιο-Ίουλο (Βιργίλιος, *Αινειάδα* 1. 965-970).

Ένα αστέρι θα γίνει το σύμβολο του θεοποιημένου Καίσαρα, όταν κατά τους εορτασμούς των *Ludi Victoriae Caesaris* το 44 π.Χ.¹¹⁰, εμφανίστηκε ένας κομήτης που έμεινε ορατός επί επτά ημέρες. Ο Οκταβιανός ερμήνευσε το ουράνιο σώμα ως σημάδι θεοποίησης του Καίσαρα¹¹¹ και τοποθέτησε στον ανδριάντα που ανέθεσε προς τιμήν του *θεικού πατέρα* του στο Forum, ένα αστέρι. Κατά παρόμοιο τρόπο τοποθέτησε αστέρια σε όλους τους ανδριάντες του στη Ρώμη (Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 2.93-94). Η λατρεία του *Divus Iulius*, εντάχθηκε επίσημα στην κρατική θρησκεία το 42 π.Χ., και το Ιούλιο άστρο (*Sidus Julius*) κόσμησε το αέτωμα του ναού του στο Forum¹¹² (εικ. 10). Ο νέος θεός λατρεύτηκε σε όλες τις πόλεις της Ιταλίας και κατ' επέκταση σε όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια.

Το 46 ή 45 π.Χ. ο Καίσαρ, τιμήθηκε επίσης με τον τίτλο *parens patriae*¹¹³, και μετά τον θάνατό του εγκαθιδρύθηκε στο Forum η λατρεία του ως *parenti patriae* (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 85). Κατεξοχήν pater για τους Ρωμαίους ήταν ο Jupiter, ο *pater divomque hominumque*, όπως τον ονομάζει ο Κικέρων (*Περί της φύσεως των θεών* 2.25.64). Την προηγούμενη της δολοφονίας του ο Καίσαρ ονειρεύτηκε ότι πετούσε στα σύννεφα και έπιασε το χέρι του Διός (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 81). Ο Δίων Κάσσιος (44.6.4), αναφέρεται σε μία ακόμη νέα λατρεία: αυτή του Διός-Ιουλίου, με πρώτο ιερέα τον Μάρκο Αντώνιο. Στην τέχνη ο Ιούλιος Καίσαρ μετά τον θάνατό του και στη συνέχεια ο Οκταβιανός εικονίστηκαν συχνά στον τύπο του Διός¹¹⁴.

Η Κλεοπάτρα, όταν επισκέφτηκε τη Ρώμη, θα παρακολούθησε τις τιμές¹¹⁵ που απέδωσαν στον Καίσαρα, λίγο πριν τον θάνατό του και τη θεοποίησή του το επόμενο διάστημα. Επιστρέφοντας στην Αλεξάνδρεια¹¹⁶ οικοδόμησε ένα ηρώο ή ιερό προς τιμήν του, το Καισαρείο¹¹⁷. Μεταγενέστερες μαρτυρίες αναφέρουν ένα ιερό εκπληκτικών διαστάσεων, διακοσμημένο με αναθήματα, πίνακες, χρυσά και αργυρά αγάλματα, βιβλιοθήκες και κήπους¹¹⁸, αλλά και έναν μαρμαρίνο ναό της Αφροδίτης¹¹⁹.

Κατά την ύστερη περίοδο διακυβέρνησης της Κλεοπάτρας Ζ', εκδίδεται μία μεγάλη σειρά χάλκινων, ανεπίγραφων νομισμάτων από το νομισματοκοπείο της

¹¹⁰ Zankler 2006, 62.

¹¹¹ Zankler 2006, 61-64.

¹¹² *RPC* 540/1.

¹¹³ Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.106, 144· Δίων Κάσσιος 44.44.

¹¹⁴ *RIC* I, 415. Δηνάριο, 12 π.Χ. Ο Οκταβιανός εικονίζεται να τοποθετεί ένα αστέρι στο άγαλμα του *Divus Julius*. Σύμφωνα με άλλη υπόθεση, εικονίζεται ο Αγρίππας και όχι ο Καίσαρ. Το αστέρι ως συμβολισμός της αποθέωσης του βασιλέως απαντά στα ελληνιστικά βασίλεια και κατόπιν υιοθετείται από τους Ρωμαίους (Kyrieleis 2015, 51). Μεγάλων διαστάσεων άγαλμα ιματιφόρου Διός που ανασκάφηκε στην Κόρινθο –πόλη που επανιδρύθηκε από τον Καίσαρα– έχει ταυτιστεί με τον Ιούλιο Καίσαρα-Δία. Παρόμοιο γλυπτό βρέθηκε στη Σαλαμίνα της Κύπρου, Swift 1922, 135· Karageorghis 1964, 47.

¹¹⁵ Fishwick 1993, 56-71.

¹¹⁶ Ashton 2008, 56. Η αναχώρηση της Κλεοπάτρας από τη Ρώμη αναφέρεται σε γράμμα του Κικέρωνα (*Atticus* 14.8.1) που γράφτηκε στις 16/04/44 π.Χ.

¹¹⁷ Σύμφωνα με τον Ιωάννη Μαλάλα (9.217), το Καισαρείο της Αλεξάνδρειας κατασκευάστηκε από τον ίδιο τον Καίσαρα, ενώ σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο (51.15), από την Κλεοπάτρα. Σε αυτόν τον ιερό χώρο θα πρέπει να κατέφυγε και ο Αντόλλος, ο μεγαλύτερος γιος του Μάρκου Αντωνίου, που σύμφωνα με τον Σουητώνιο (*Αύγουστος* 17.5), έπεσε ικέτης σε άγαλμα του *Divus Julius*, του θεοποιημένου Ιουλίου Καίσαρα.

¹¹⁸ Φίλων ο Αλεξανδρεύς, *Αρειών πρώτων* 151. Το Καισαρείο ή Σεβαστείο χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια για τη λατρεία της αυτοκρατορικής οικογένειας. Σύμφωνα με τον Φίλωνα, στο Καισαρείο υπήρχε ναός του Επιβατηρίου Καίσαρος, που εξασφάλιζε τον ασφαλή πλου των ναυτικών.

¹¹⁹ *ILS* 1916, no. 9059.

Πάφου¹²⁰ (εικ. 11). Στην εμπρόσθια όψη εικονίζουν την κεφαλή του Διός και στην οπίσθια ιστάμενο ιματιοφόρο Δία που κρατεί στάχυα(;) ¹²¹ και σκήπτρο, ενώ φέρει αστέρι επί της κεφαλής. Επίσκεψη ή λατρεία του Καίσαρος στην Κύπρο δεν μαρτυρείται από φιλολογικές πηγές ή επιγραφικές μαρτυρίες¹²², ωστόσο, η κρατική λατρεία του *Διός-Ιουλίου*¹²³, αλλά και το γεγονός ότι ο Ζεύς φέρει το χαρακτηριστικό αστέρι, συνηγορούν στην ταύτιση της ιστάμενης ανδρικής μορφής του νομίσματος με τον θεοποιημένο Ιούλιο Καίσαρα¹²⁴.

Επίλογος-Συμπεράσματα

Το 45 π.Χ. ο Καίσαρ εξέδωσε δύο σειρές δηναρίων κατά την εκστρατεία του στην Ισπανία. Τα δηνάρια αυτά αναπαριστούν τα γλυπτά που κόσμησαν τον ναό της Αφροδίτης Γενέτειρας στη Ρώμη, το λατρευτικό άγαλμα, έργο του Αρκεσιλάου (εικ. 8), αλλά και το ανάθημα του δικτάτορα, το επιχρυσό άγαλμα της Κλεοπάτρας (εικ. 7). Αμφότερα απέδιδαν τις θεές στον ρόλο της σεβαστής μητέρας.

Ο Καίσαρ έζησε και πέθανε ως *Venere Prognatus* (Κικέρων, *Επιστολές στους συγγενείς του* 8.15.2), ως γιος της Αφροδίτης. Συχνά υποδεχόταν τα μέλη της Συγκλήτου μπροστά στον ναό της *Venus Genetrix* (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 78). Μετά τη δολοφονία του στις Ειδούς του Μαρτίου του 44 π.Χ., η νεκρική κλίνη του, τοποθετήθηκε εντός ιερού, μικρογραφίας του ναού της Αφροδίτης Γενέτειρας, στο Πεδίον του Άρεως (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 84).

Όταν μετά τη δολοφονία του το 44 π.Χ. παραχωρήθηκε η Κύπρος στην Κλεοπάτρα, δεν θα μπορούσε να μην τιμήσει στη γενέτειρα πόλη της προγόνου θεάς των Ιουλιών¹²⁵ τον Καίσαρα, με τον οποίο απέκτησε τον πρωτότοκο γιο της, *Πτολεμαίο*

¹²⁰ Nicolaou 1990, 115. Ένας μεγάλος αριθμός αυτών των νομισμάτων (αρ. 469-509), βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές της Οικίας του Διονύσου στη Νέα Πάφο, στους χώρους του ελληνιστικού νομισματοκοπείου. Η Νικολάου τα χρονολογεί στην ύστερη περίοδο διακυβέρνησης της Κλεοπάτρας Ζ'.

¹²¹ Σύμφωνα με την Nicolaou 1990, 115 ο Ζεύς κρατά στάχυα, ίσως όμως πρόκειται για άλλο αντικείμενο.

¹²² Σε μεγάλο αριθμό σφραγισμάτων από το Νομοφυλάκειο της Νέας Πάφου, αποδίδονται ανδρικά βασιλικά πορτραίτα που φέρουν αστέρι επί της κεφαλής. Ο Helmut Kyrieleis αναγνώρισε σε ένα απ' αυτά τα σφραγίσματα, τον θεοποιημένο Ιούλιο Καίσαρα. Πιθανώς ο κάτοχος του ήταν κάποιος Ρωμαίος αξιωματούχος που μετέφερε στην προσωπική του σφραγίδα την εικόνα του θεϊκού Καίσαρα, όπως αυτή αποδόθηκε στη νομισματοκοπία. Ίσως όμως η σφραγίδα να αντανάκλα τη λατρεία του Καίσαρα στο νησί. Με αστέρι αποδόθηκε και μία μεγάλη σειρά πορτραίτων νεαρού βασιλέα. Το αστέρι εικονίζεται επάνω από διάδημα και άλλοτε επάνω από αιγυπτιακό στέμμα. Σύμφωνα με τον Kyrieleis πρόκειται για τον νεαρό Καισαρίωνα, που δεν είχε τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των Πτολεμαίων, αφού έμοιαζε «*forma et incessu*» (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 52) με τον πατέρα του (Kyrieleis 1990, 456-457· Kyrieleis 2015, 51-52).

¹²³ IG 2 206, IG 2.656. Καίσαρ-Ζεύς αποκαλείται και ο Αύγουστος στη Σαλαμίνα αλλά και στη Λέσβο.

¹²⁴ Ο ίδιος τύπος Διός με μικρές διαφοροποιήσεις επανέρχεται στα επαρχιακά αυτοκρατορικά νομίσματα της Πάφου που χρονολογούνται επί Αυγούστου και Δρούσου. Σε αυτά ο Ζεύς, εικονίζεται μπροστά από το τριμερές ιερό της Παφίας Αφροδίτης χωρίς, όμως, το αστέρι, *RPC I*, 3907· Nicolaou 1990, αρ. 535· *RPC I*, 3921.

¹²⁵ Cayla 2004, 234-235. Η Πάφος, περνώντας στη ρωμαϊκή κυριότητα, ως γενέτειρα της Αφροδίτης θα αναδειχθεί σε μεγάλο λατρευτικό κέντρο της αυτοκρατορικής περιόδου. Μετά από καταστροφικό σεισμό, το 15 π.Χ., ο Οκταβιανός Αύγουστος έκανε μεγάλη δωρεά για έργα ανοικοδόμησης στην πόλη (Δίων Κάσσιος 54.23.7), η οποία μετονομάζεται σε *Σεβαστή* (*Augusta*), ενώ αργότερα αποκαλείται *ή ιερά μητρόπολις τῶν κατὰ Κύπρον πόλεων* και *Σεβαστή Φλαβία Κλαυδία Πάφος*. Αγαλματικά πορτραίτα της οικογένειας των Ιουλιο-Κλαυδίων κοσμούν τον ναό της Παφίας Αφροδίτης. Η Λιβία, αποκαλείται «*Νέα Αφροδίτη*» σε βάση

*Καίσαρα Θεό Φιλομήτορα και Φιλοπάτορα*¹²⁶. Στο ιερό της Πάφου η Πτολεμαία βασίλισσα, πιθανόν αφιέρωσε γλυπτό της Αφροδίτης Γενέτειρας με μικρό Έρωτα, όμοιο με αυτό που βρισκόταν στη Ρώμη¹²⁷. Το γλυπτό αυτό απεικόνισε στα κυπριακά χάλκινα νομίσματα (εικ. 1), όπως είχε πράξει ο Καίσαρ στα δηνάρια που εξέδωσε στην Ισπανία λίγα χρόνια νωρίτερα (εικ. 7 και 8). Η έκδοση ενός νομίσματος στην Κύπρο με παράσταση Αφροδίτης Γενέτειρας αν και αποτελούσε μία εισηγμένη εικόνα, ήταν οικεία στους Κυπρίους που λάτρευαν την Αφροδίτη ως Κουροτρόφο. Ταυτόχρονα, η απεικόνιση παρέπεμπε στην Κλεοπάτρα και τον γιο της, Καισαριώνα. Το δίκερας δεμένο με το βασιλικό διάδημα, της οπίσθιας όψης συμβόλιζε τη λατρεία των ηγεμόνων, εν προκειμένω τη συμβασιλεία της *Κλεοπάτρας Θεάς* με τον *Πτολεμαίο Καίσαρα Θεό*¹²⁸.

Αφιερωμένη στον Καίσαρα ήταν πιθανώς και η μεταγενέστερη σειρά χάλκινων νομισμάτων από την Πάφο με παράσταση αγάλματος Καίσαρος-Διός με αστέρι επί της κεφαλής (εικ. 11). Το γεγονός ότι ένας απελεύθερος του Καίσαρα, ο Δημήτριος, υπήρξε διοικητής της Κύπρου (Δίων Κάσσιος 48. 50-6) και επομένως υπεύθυνος της νομισματικής παραγωγής από το 39 π.Χ., ενισχύει αυτές τις υποθέσεις.

Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες

- Βήτας, Δ. 2013. *Νέα Πάφος-Σαλαμίνα. Η τοπογραφία και η πολεοδομική ανάπτυξη κατά την ελληνοιστική περίοδο*. Διδακτ. διατρ., Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία.
- Καραγεώργη, Ζ. 2007. *Κύπρις, η Αφροδίτη της Κύπρου*. Λευκωσία: Ίδρυμα Λεβέντη.
- Κουτρούμπας, Ε.Δ. 2000. «Η Ρωμαϊκή πολιτική έναντι της Κύπρου», στο Γ. Ιωαννίδης και Σ. Χατζηστυλλής (επιμ.), *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου*, τ. Α, *Αρχαίον Τμήμα, 16-20 Απριλίου 1996*. Λευκωσία: Ίδρυμα Λεβέντη, 579-590.
- Μαραβέλια, Α. 1996. *Τα ερωτικά ποιήματα της Αρχαίας Αιγύπτου*. Αθήνα: Αρμός.
- Μιχαηλίδου, Α. και Ε. Ζαπίτη. 2007. *Νομίσματα της Κύπρου. Από τη Συλλογή του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπεζής Κύπρου*. Λευκωσία: Πολιτιστικό ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου.
- Σβορώνος, Ι. 1904. *Τα Νομίσματα του Κράτους των Πτολεμαίων*. Αθήνα: Σακελλάριος.
- Ashton, S.A. 2008. *Cleopatra and Egypt*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Bagnal, R.S. 1989. "Griechen und Agypter: Rechtsstellung, ethnische und kulturelle Identität zweier Volksgruppen", in D. Wildung und S. Schoske (eds), *Kleopatra. Ägypten um die Zeitenwende. Ausstellung in der Kunsthalle der Hypo-Kulturstiftung*. Mainz: Zabern, 27-44.
- Bicknell, P.J. 1977. "Antony, Cleopatra and Cyprus", *Latomus* 36.2 (Avril-Juin), 325-342.

αγάλματος στην Πάφο. Fujii 2013, 144-145. Ένα νέο ημερολόγιο εισήχθη επί Αυγούστου στην Κύπρο. Η Αφροδίτη ανοίγει τον χρόνο, όχι μόνο ως θεά της Πάφου, αλλά και ως πρόγονος της οικογενείας των Ιουλίων. Τα ονόματα των μηνών είναι τα ακόλουθα: *Αφροδίσιος, Αγγίσαιος, Ρωμαίος, Αινειάδαιος, Καπειώλιος, Σεβαστός, Αγρίππαιος, Λίβαιος, Οκτάβαιος, Ιούλιος, Νερόναιος, Δρούσαιος*.

¹²⁶ SEG 47.1866.

¹²⁷ Longfellow 2001, 119-121. Στην ίδια περίοδο ίσως χρονολογείται αγαλματίδιο Αφροδίτης Γενέτειρας με μικρό Έρωτα που βρέθηκε στο αιγυπτιακό Fayum και σήμερα βρίσκεται στις συλλογές του Kelsey Museum of Archaeology, inv. 3090.

¹²⁸ SEG 47, 1866.

- Brenk, F.E. 1992. "Antony-Osiris, Cleopatra-Isis: The End of Plutarch's Antony", in P.A. Stadter (ed.), *Plutarch and the Historical Tradition*. London: Routledge, 159-182.
- Cayla, J.B. 2004. "Livie, Aphrodite et une famille de prêtres du culte impérial à Paphos", in S. Follet (ed.), *L'hellénisme d'époque Romaine. Nouveaux documents, Nouvelles Approches (Ier s. a.C.-IIIe s. p.C.). Actes du colloque international à la mémoire de Louis Robert*. Paris: De Boccard, 233-243.
- Champollion, J.F. 1836. *Grammaire Egyptienne*. Paris: Firmin Didot frères.
- Cheshire, W.A. 2007. "Aphrodite Cleopatra", *JARCE* 43, 151-191.
- Curtius, L. 1933. "Ikonographische Beiträge zum Porträt der Römischen Republik und der Julisch-Claudischen Familie: IV Kleopatra VII. Philopator", *RM* 48, 182-192.
- Erskine, A. 2001. *Troy between Greece and Rome*. Oxford: Oxford University Press.
- Feuardent, F. 1869. *Égypte ancienne: collections Giovanni di Demetrio, Première partie: Monnaies des rois*. Paris: Rollin et Feuardent.
- Fishwick, D. 1993. *The Imperial Cult in the Latin West, Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, I, 1. Leiden: Brill.
- Fraser, P.M. 1972. *Ptolemaic Alexandria I: Text*. Oxford: Clarendon Press.
- Fujii, T. 2013. *Imperial Cult and Imperial Representation in Roman Cyprus*. Stuttgart: Steiner.
- Fulińska, A. 2010. "Iconography of the Ptolemaic queens on coins: Greek style, Egyptian ideas?", *SAAC* 14, 73-92.
- Goddard, J. (ed.) 2007. *SNG V. XII, the Hunterian Museum, University of Glasgow, Part II, Roman and Provincial Coins: Cyprus-Egypt*. Oxford: Oxford University Press.
- Goudchaux, G.W. 2001. "Cleopatra's subtle religious strategy", in P. Higgs and S. Walter (eds), *Cleopatra of Egypt: From History to Myth*. London: British Museum, 128-141.
- Grossi, O. 1936. "The Forum of Julius Caesar and the Temple of Venus Genetrix", *MAAR* 13, 215-220.
- Hadjisteliou-Price, T. 1978. *Kourotrophos Cults and Representations of the Greek Nursing Deities, Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society*, v. VIII. Leiden: Brill.
- Hahn, U. 1994. *Die Frauen des römischen Kaiserhauses und ihre Ehrungen im griechischen Osten anhand epigraphischer und numismatischer Zeugnisse von Livia bis Sabina* (Saarbrücker Studien zur Archäologie und alten Geschichte, Band 8). Saarbrücker: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- IG: Inscriptiones Graecae*, 1895-present.
- ILS: Dessau, H. Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin 1892-1916.
- Jones, P.J. 2012. "Mater Patriae, Cleopatra and Roman ideas of motherhood", in L. Hackworth Petersen and P. Salzman-Mitchell (eds), *Mothering and Motherhood in Ancient Greece and Rome*. Austin: University of Texas Press, 165-182.
- Kantirea, M. 2016. "Monuments des Iulii à Ilion-Troie et la mémoire de syngénéia", in S. Benoist, A. Daguet-Gagey et Ch. Hoët-van Cauwenberghe (eds), *Une mémoire en actes: espaces, figures et discours dans le monde romain*. Villeneuve d'Ascq: Presses universitaires du Septentrion, 173-187.
- Karageorghis, V. 1964. *Sculptures from Salamis I*. Nicosia: Department of Antiquities.

- Karageorghis V., J.R. Mertens and M.E. Rose 2000. *Ancient Art from Cyprus: The Cesnola Collection in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Kockelmann, H. 2011. “Mammisi (Birth House)”, in W. Wendrich (ed.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles, <https://escholarship.org/uc/item/8xj4k0ww> (ανακτήθηκε 08-02-2024).
- Kousser, R. 2011. “The female nude in Classical era: between voyeurism and power”, in C. Kondoleon and P.C. Segal (eds), *Aphrodite and the Gods of Love*. Boston: MFA Publications, 149-187.
- Kyrieleis, H. 1975. *Bildnisse der Ptolemäer. Antike Forschungen 2*. Berlin: Gebrüder Mann Verlag.
- Kyrieleis, H. 1990. “Bildnisse des Kaisarion. Zu Siegelabdrucken aus Nea Paphos”, in *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie*. Mainz: Zabern, 456-457.
- Kyrieleis, H. 2015. *Hellenistische Herrscherporträts auf Siegelabdrücken aus Paphos (Paphos IV B*, Deutsches Archäologisches Institut, Archäologische Forschungen 34). Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Laing, G.J. 1910. “The Legend of the Trojan Settlement”, *CJ* 6, 51-64.
- Landvatter, T. 2012. “The Serapis and Isis Coinage of Ptolemy IV”, *AJN* 24, 61-90.
- Lapatin, K. 2015. *Luxus: The Sumptuous Arts of Greece and Rome*. Los Angeles: Getty Museum.
- La Rocca, E. 1984. *L'Età d'oro di Cleopatra: indagine sulla Tazza Farnese v. 5, Documenti e ricerche d'arte alessandrina*. Roma: “L'Erma” di Bretschneider.
- Lichocka, B. 1986. “La statue d'Aphrodite sur les monnaies de Ptolémée III”, in L. Kahil, C. Auge et P. Linant de Bellefonds (eds), *Iconographie Classique et identités regionales, Paris 26-27 Mai 1983* (BCH Suppl. 14). Paris: École française d'Athènes, 311-322.
- Lichocka, B. 1990. “Les courants artistiques des Ptolémées à travers leurs monnaies”, in *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988*. Mainz: Zabern, 458-459.
- Liverani, P. 2016. “Cleopatra en Roma”, in *Catálogo de la exposición celebrada en el Centro de Exposiciones Arte Canal del 3 de diciembre de 2015 al 8 de mayo de 2016*. Madrid, 51-55.
- Lorber, C. 2012. “The coinage of the Ptolemies”, in W.E. Metcalf (ed.), *The Oxford handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford: Oxford University Press, 211-234.
- Machaira, V. 1993. *Les groupes statuaires d'Aphrodite et d'Éros. Étude stylistique des types et de la relation entre les deux divinités pendant l'époque hellénistique*. Athènes: Lichnos.
- Mattingly, H. 1946. “Dives Anagnia”, *NC* 6, 91-96.
- Mitford, T.B. 1980. “Roman Cyprus”, in H. Temporini (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.7.2. Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum; Kleinasien [Forts.])*. Berlin: De Gruyter, 1285-1384.
- Nicolaou, I. 1990. *Paphos volume II, The coins from the House of Dionysos*. Nicosia: Department of Antiquities.

- Nicolaou, K. 1972. "Discovery of a Ptolemaic mint at Nea Paphos", στο Β. Καραγεώργης, Α. Χριστόδουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 14-19 Απριλίου 1969, Α' Αρχαίων Τμήμα*. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 121-124.
- OGIS: Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, Supplementum Sylloges inscriptionum graecarum.*
- Olivier, J. 2015. "The Coinage of the Ptolemies in Cyprus", *Kyprios Character. History, Archaeology & Numismatics of Ancient Cyprus*, kyprioscharacter.eie.gr/en/t/AZ (ανακτήθηκε 08-02-2024).
- PBSR: Papers of the British School at Rome.*
- Peek, C.M. 2011. "The Queen surveys her Realm: the Nile Cruise of Cleopatra VII", *CQ* 61.2, 595-607.
- Plantzos, D. 2011. "The iconography of assimilation: Isis and Royal imagery on Ptolemaic Seal Impressions", in P. Iossif, A. Chankowski and C. Lorber (eds), *More than men, less than gods studies on Royal cult and imperial worship proceedings of the international colloquium organized by the Belgian School at Athens (November 1-2, 2007)*. Leuven: Peeters, 385-415.
- RIC: Roman Imperial Coinage v. 1: Augustus-Vitellius (31 BC-69 AD)*, by C.H.V. Sutherland, London, 1923 (revised 1984)/v. 2: Vespasian-Hadrian (69-138), by Harold Mattingly, Edward Allen Sydenham, London, 1926.
- Rives, J. 1994. "Venus Genetrix outside Rome", *Phoenix* 48, 294-306.
- Roller, D.W. 2010. *Cleopatra. A Biography*. Oxford: Oxford University Press.
- RPC: Roman Republican Coinage*. Crawford, M. 1974.
- RPC, I: Roman Provincial Coinage V. I (1992): From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69)*. A. Burnett, M. Amandry, and P.P. Ripollès.
- Schilling, R. 1954. *La religion romaine de Vénus depuis les origines jusqu'au temps d'Auguste*. Paris: Boccard.
- SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum*. 1923-present. Leiden.
- SNG: Sylloge nummorum graecorum*. Breitenstein, N. and W. Schlabacher 1942-79, Danish National Museum, Munksgaard (Copenhagen).
- Sternberg, F. 1988. *Antike Münzen Griechen-Römer-Byzantiner: Geschnittene Steine und Schmuck der Antike und der Neuzeit, Auktion XXI, am 14 und 15 November 1988 in Zürich*. Zürich.
- Swift, E.H. 1922. "A Group of Roman Imperial Portraits at Corinth. IV. The Four Torsos", *AJA* 26.2, 131-147.
- Tam Tinh Tran, V. 1973. *Isis Lactans, Corpus des monuments Gréco-Romains d'Isis Allaitant Harpocrate, Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'empire Romain*. Leiden: Brill.
- Tarn, W. 1936. "The Bucheum Stelae: A Note", *JRS* 26.2, 187-189.
- Thiers, C. 2012. "Souvenirs lapidaires d'une reine d'Égypte, Cléopâtre Philopâtor à Tôd", in J.-C. Grenier, A. Gasse, F. Servajean et C. Thiers (eds), *Et in Ægypto et ad Ægyptum, Recueil d'études dédiées à Jean-Claude Grenier (CENIM 5)*. Montpellier: Université Paul Valéry, 743-754.
- Van Buren, A.W 1919. "An Alleged Issue of Coins at Anagnia by Mark Anthony", *NC* 19, 254-255.

- Van't Dack, E. 1988. "Notices Cypriotes", in *Ptolemaica Selecta. Études sur l'armée et l'administration lagides, Studia Hellenistica* 29. Lovanii Bibliotheca universitatis, 175-184.
- Vitas, D. 2016. "The Foundation of Nea Paphos, a new Cypriot City or a Ptolemaic Katoikia?", in C. Balandier (ed.), *Nea Paphos, Fondation et développement urbanistique d'une ville chypriote de l'Antiquité à nos jours. Études archéologiques, historiques et patrimoniales*. Bordeaux: Ausonius, 241-248.
- Vitti, M. 2009. «Η Αγορά του Καισάρα και ο Ναός της Αφροδίτης στη Ρώμη. Σχόλιο και Ενημέρωση», στο Σ. Δρούγου, Δ. Ευγενίδου, Χ. Κριτζάς, Ν. Καλτσάς, Β. Πέννα, Η. Τσούρη, Μ. Γαλάνη-Κρίκου και Ε. Ράλλη (επιμ.), *Κερμάτια Φιλίας, Τμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου, τ. Β, Επιγραφική-Αρχαιολογία-Varia*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού-Νομισματικό Μουσείο, 321-333.
- Walker, S. 2008. "Cleopatra in Pompeii?", *PBSR* 76, 35-46.
- Walker, S. and P. Higgs (eds). 2001. *Cleopatra of Egypt, from History to Myth*. Princeton: Princeton University Press.
- Wallensten, J. 2009. "Demand and Supply? The Character of Aphrodite in the Light of inscribed votive gifts", in C. Prêtre (ed.), *Le donateur, l'offrande et la déesse* (Kernos Suppl. 23). Liège: Centre International d'Étude de la Religion Grecque Antique, 169-180.
- Weinstock, S. 1971. *Divus Julius*. Oxford: Clarendon Press.
- Wilcken, U. und L. Mitteis 1912. *Grundzuge und Chrestomathie der Papyruskunde*. Leipzig: B.G. Teubner.

Βασιλική Ζαπατίνα
Υποψήφια Διδάκτωρ,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Εικόνα 1. Χάλκινο νόμισμα, Κλεοπάτρα Ζ', νομισματοκοπείο της Πάφου, 28 χιλ., 16,86 γρ., άξονας 12:00 (Classical Numismatic Group, Inc., Auction 105, Lot 456. *RPC* I 3901, Σβορώνος 1904).

Εικόνα 2. Χάλκινο διώβολο, Κλεοπάτρα Ζ', νομισματοκοπείο της Αλεξάνδρειας, 27 χιλ., 14,21 γρ., άξονας 12:00 (Classical Numismatic Group, Inc., Triton XXI, Lot 1. Σβορώνος 1904).

Εικόνα 3. Χάλκινο ημίδραχμο, Πτολεμαίος Στ', 180-176 π.Χ., νομισματοκοπείο της Αλεξάνδρειας, 28 χιλ., 14,02 γρ., άξονας 11:00 (Triskeles Auctions, Sale 30, Lot 108).

Εικόνα 4. Χάλκινο νόμισμα Πτολεμαίος Α' Σωτήρ, Κύπρος, μετά το 294 π.Χ., 20 χιλ., 8,99 γρ., άξονας 10:00 (Nomos, Obolos Web Auction 12, Lot 494. *SNG* Corp).

Εικόνα 5. Χάλκινος ημιβολός, Πτολεμαίος Γ' Ευεργέτης, Κύπρος, 246-222 π.Χ., 21 χιλ., 5,68 γρ., άξονας 12:00 (Leu Numismatik, Web Auction 16, Lot 1512).

Εικόνα 6. Αργυρό δηνάριο ρεπουμπλικανικής περιόδου (46 π.Χ.), υπεύθυνος νομισματικής έκδοσης Cordus Rufus, Ρώμη, 19 χιλ., 4,05 γρ., άξονας 6:00 (Classical Numismatic Group, Inc., Triton XXI, Lot 650. *RRC* 463/1a).

Εικόνα 7. Αργυρό δηνάριο, δηνάρια του στρατού, Ιούλιος Καίσαρ (46-45 π.Χ.), Ισπανία, 3,96 γρ., 19 χιλ., άξονας 10:00 (Roma Numismatics Limited, Auction 13, Lot 612. *RRC* 468/1).

Εικόνα 8. Αργυρό δηνάριο, δηνάρια του στρατού, Ιούλιος Καίσαρ (46-45 π.Χ.), Ισπανία, 4,00 γρ., 21 χιλ., άξονας 12:00 (Roma Numismatics Limited, Auction 23, Lot 762. *RRC* 468/2).

Εικόνα 9. Αργυρό δηνάριο, Ιούλιος Καίσαρ (περ. 44 π.Χ.), Ρώμη, 18 χιλ., 3,48 γρ., άξονας 10:00 (Nomos, Auction 14, Lot 283. *RRC* 480/5b).

Εικόνα 10. Αργυρό δηνάριο, Οκταβιανός (περ. 36 π.Χ.) Ρώμη, 19 χιλ., 3,79 γρ., άξονας 5:00 (Leu Numismatik, Auction 3, Lot 206. *RRC* 540/2).

Εικόνα 11. Χάλκινο νόμισμα, Κλεοπάτρα Ζ', μετά το 39 π.Χ., Νομισματοκοπείο της Πάφου, 4,02 γρ., 17 χιλ., άξονας 10:00 (Roma Numismatics Limited, E-Sale 54, Lot 283. Nicolaou, Paphos 469).